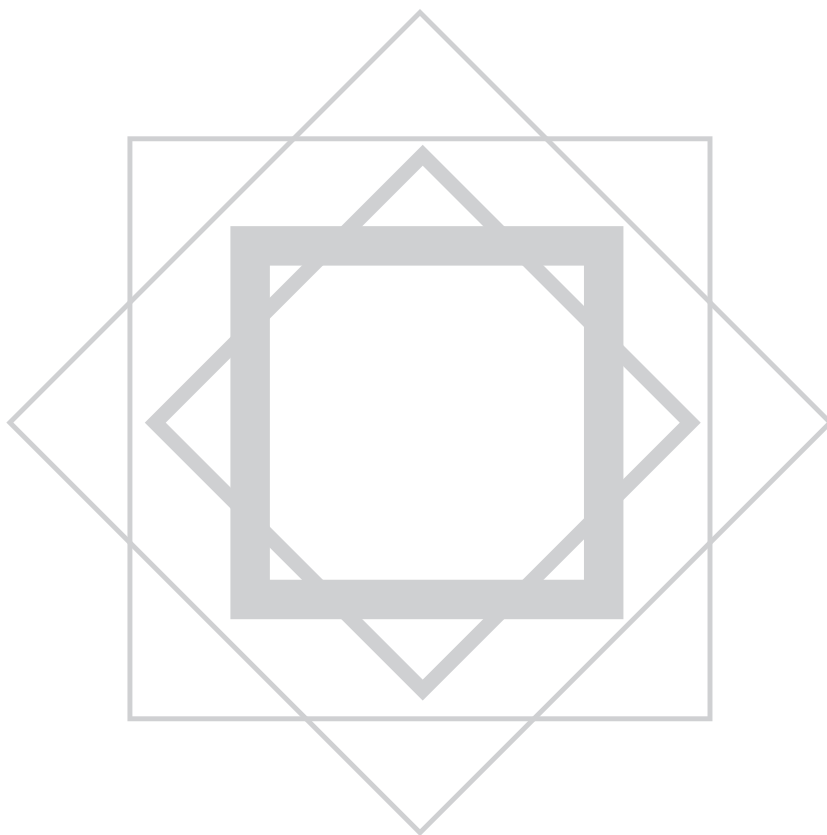

KRZYSZTOF KUBIAK
ZAMORSKIE WOJNY
PORTUGALCZYKÓW

Książki Wydawnictwa Tetragon

Seria „Żołnierze”

- Erich Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia*, cz. 1: 1914–1916
Erich Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia*, cz. 2: Sierpień 1916–1917
Erich Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia*, cz. 3: Sierpień 1917–październik 1918
Teodor Cetyś, *Z Warszawy do Warszawy. Zapiski cichociemnego*
Paweł Sztama, *Generał August Emil Fieldorf – biografia wojskowa*
Awigdor Kahalani, *Wyżyny odwagi*
Roman Starzyński, *Cztery lata wojny w służbie Komendanta. Przeżycia wojenne 1914–1918*
Erwin Rommel, *Piechota atakuje!*
Piotr Jążyński, *Koń, Koniak, Kobiety*
Maurice Gamelin, *Służyć*, t. 1
Józef Piłsudski, *Rok 1920*
Zygmunt Jaczak, Krzysztof Schramm, *Niczego nie żałuję*
Grzegorz Cydzik, *Ułani, ulani...*

Seria „Monografie”

- Jarosław Centek, *Reichsheer ery Seeckta (1921–1926)*
Jarosław Centek, *Korpus Gwardii w bitwie pod Gorlicami*
Waldemar Rezmer, *Operacyjna służba sztabów Wojska Polskiego w 1939 roku*
Robert Citino, *Niemcy bronią się przed Polską. Ewolucja taktyki Blitzkriegu 1918–1939*
Przemysław Benken, *Ap Bac 1963*
Przemysław Benken, *Hamburger Hill 1969*
Emile Allehaut, *Walka piechoty. Studium ilustrowane konkretnymi wypadkami z wojny 1914–1918 roku*
William Balck, *Rozwój taktyki w ciągu Wielkiej Wojny*
Frederic-Georges Herr, *Artyleria. Jaka była, jaka jest i jaka powinna być*
Pascal-Marie-Henri Lucas, *Rozwój myśli taktycznej we Francji i w Niemczech podczas wojny 1914–1918 r.*
Giulio Douhet, *Panowanie w powietrzu. Przypuszczalne formy przyszłej wojny oraz ostatnie artykuły*
Kamil Anduła, *1. Warszawska Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte*
Klemens Nussbaum, *Historia złudzenia. Żydzi w Armii Polskiej w ZSRR 1943–1945*
Łukasz Przybyło, *Doktryny wojenne. Historia i analiza*
Krzysztof Kubiak, Łukasz M. Nadolski, Paweł Przeździecki, Michał Przybylak, Łukasz Przybyło,
Merkawa – miecz Izraela
Krzysztof Kubiak, *Szwedzka broń pancerna 1920–1989. Organizacja, przegląd konstrukcji*
Martin van Creveld, *Żywiąc wojnę. Logistyka od Wallensteina do Pattona*
Martin van Creveld, *Dowodzenie na wojnie. Od Aleksandra do Szarona*
Martin van Creveld, *Siła bojowa. Wehrmacht i US Army w latach 1939–1945*
Adam Przybylski, *Wojna Polska 1918–1921*
Juliusz S. Tym, *Pancerni i ulani generała Andersa. Broń pancerna i kawaleria pancerna Polskich Sił Zbrojnych na Środkowym Wschodzie i we Włoszech 1941–1946*
Juliusz S. Tym, *Szkolić... Doskonalić... Być w gotowości do...*
Polskie jednostki pancerne w Wielkiej Brytanii w latach 1943–1946
Juliusz S. Tym, *Najnowocześniejsza armia II Rzeczypospolitej. Rzecz o motoryzacji wojska Polskich Sił Zbrojnych*
Juliusz S. Tym, *Wielkopolska Brygada Kawalerii w kampanii 1939 roku*
Juliusz S. Tym, *Dzieje 7. pułku strzelców konnych Wielkopolskich*
Grzegorz Podruczny, *Twierdze z papieru. Fortyfikacje pruskie w latach 1786–1807*

KRZYSZTOF KUBIAK

ZAMORSKIE WOJNY PORTUGALCZYKÓW

1960–1975
TOM 1

TETRAGON

WARSZAWA

Recenenci:

prof. dr hab. Maciej Franz
kmr dr hab. Dariusz R. Bugajski, prof. AMW

Redakcja:

Tadeusz Zawadzki

Współpraca redakcyjna i korekta:

Jolanta Wierzchowska

Indeks:

Łukasz Przybyło

Projekt graficzny serii i okładki:

Teresa Oleszczuk

Mapy:

Wanda Zawadzka, Tadeusz Zawadzki

DTP:

Wanda Zawadzka

Publikacja wydana przy wsparciu Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach

Copyright @ 2021 by Krzysztof Kubiak

Copyright © 2021 by Tetragon Sp. z o.o.

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Fotografia na I str. okładki: patrol w interiorze – portugalscy poborowi i miejscowy tragarz
(AN)

Fotografia na stronie tytułowej: Kolumna piechoty w wędrówce przez sawannę (AN)

Wydawnictwo Tetragon Sp. z o.o.

kontakt@tetragon.com.pl

www.tetragon.com.pl

Druk i oprawa:

Print Group Sp. z o.o.

booksfactory.pl

ISBN 978-83-66687-17-2

Spis treści

Wprowadzenie	7
<i>João Vieira Borges</i>	

Portugalskie działania przeciwpartyzanckie w Afryce (1961–1974)	10
<i>David Martelo</i>	
Siły garnizonowe	11
Odwody	13

Wstęp	14
------------------------	----

Część 1. Powikłane losy imperium

Portugalia i jej terytoria zamorskie	19
Pierwsze Imperium	19
Drugie Imperium	34
Trzecie Imperium	43
Portugalia i jej terytoria zamorskie w latach 1900–1960	61
Rebelia na Timorze	64
Między Germanią a Albionem	68
Portugalsko-niemiecka wojna w Angoli	77
Portugalsko-niemiecka wojna w Mozambiku	84
Od republikańskiego chaosu do Nowego Państwa	102
Nowe Państwo i kolonie	111
II wojna światowa	115
Problem Azorów	115
Problem Timoru Wschodniego	118
Zamorze w latach 1945–1960	124
Czarna Afryka w poszukiwaniu politycznej tożsamości	130
Masakra Batepá	142
Turbulencje roku 1958 i uprowadzenie liniowca <i>Santa Maria</i>	145
Śsiedztwo portugalskich terytoriów zamorskich	159
Portugalia i jej armia w 1960 roku	185
Wojska lądowe	190
Marynarka wojenna	205
Wojska lotnicze	219
Formacje paramilitarne	225
Organizacja masowa – Legion Portugalski	226

Część 2. Wojna w Angoli

Faza początkowa – 1961	234
Teatr działań wojennych	234
Przeciwnicy Portugalczyków	253
Inwazja na północną Angolę	269
Odzyskiwanie Angoli – działania w interiorze	287
Nambuangongo i Quipedro – operacja „Viriato”	295
Pedra Verde – operacja „Esmeralda”	300
Serra de Canda – operacja „Auta”	305
Odzyskiwanie Angoli – działania z wybrzeża	308
Bolesne zwycięstwo	311
Doświadczenia i wnioski	313
Druga faza	321
Poszukiwanie wyjścia z impasu – grupy specjalne (komandosi)	323
Zamiar operacyjny „Centauro Grande” i kolejne działania	332
Stabilizacja północy	342
Próżnia sił, MPLA i czynnik kubański	357
Kabinda	380
Środek ciężkości na wschodzie	393
Początek rozgrywki	393
Północny wschód – czynnik Katangi	401
Wojskowa dominacja Portugalczyków	409
Dembos – operacja „Nova Luz”	411
Grupy specjalne	413
Działania Zgrupowania „Siroco”	417
Corpo de Auxiliaries da DGS	423
Grupa „Benedito”	429
„Siroco” – kontynuacja pod nowym dowództwem	433
Flechas w akcji	440
Północ – działania „Golpe de Flanco”	443
„Siroco” trzeci sezon – gra z UNITA	451
Afrykanerzy w Angoli	458
Dragoni z Angoli – udany eksperyment	462
Wojskowa dominacja i brak rozstrzygnięć – działania „Rojão”	474
Przesiedlenia	476
Skorowidz osób	481
Skorowidz nazw geograficznych	493

Wprowadzenie

JOÃO VIEIRA BORGES

Jako przewodniczący Portugalskiej Komisji Historii Wojskowej (PKHW) chciałbym pogratulować profesorowi Krzysztofowi Kubiakowi kolejnej publikacji, w której ponownie odnosi się do historii wojskowej Portugalii z charakterystyczną dla niego skrupulatnością. Język, czy to w Polsce, czy w Portugalii, jest z pewnością czynnikiem spajającym, jednocześnie jest przeszkodą w popularyzowaniu naszych opracowań i autorów w świecie zdominowanym przez język angielski, niezależnie od tego czy dotyczą one historii wojskowej, czy kultury. W przypadku Portugalczyków będących prekursorami globalizacji (począwszy od Ceuty w 1415 do Japonii w 1543 roku), tworzących imperium, rozpościerające się na trzech kontynentach (trwało do 1999 roku, kiedy to Makau zwrócono Chińskiej Republice Ludowej, po 442 latach portugalskiego panowania), język pozostaje przeszkodą dla upowszechniania historii, która jest dziedzictwem nas wszystkich – mieszkańców świata.

W tym sensie publikacja profesora Kubiaka jest o tyle ważna, że buduje międzykulturowy most pomiędzy odbiorcami, używającymi obu naszych języków. I nie mówimy tutaj o prostym tłumaczeniu tekstów, ponieważ profesor Kubiak, badając główne źródła, jest dla polskiego czytelnika przewodnikiem i zabiera go w podróż do najważniejszych wydarzeń w historii Portugalii, podobnie jak zrobił to w swoim artykule o rewolucji 25 kwietnia 1974 roku.

W przygotowaniu publikacji poświęconych portugalskiej historii wojskowej wspierał go pułkownik David Martelo, wybitny historyk wojskowy, członek PKHW, który ostatnio opublikował pracę ważną dla zrozumienia rewolucji goździków (której był uczestnikiem), zatytułowaną *25 de Abril. Do golpe militar à revolução na forma tentada (25 kwietnia. Od wojskowego zamachu stanu do próby rewolucji)*. Odnosząc się do opracowania profesora Kubiaka o wojnach zamorskich, które obejmuje okres od początku XX wieku do 1975 roku (uzyskanie niepodległości przez Angolę, Gwineę i Mozambik), mogę stwierdzić, że autor – opierając się na rzetelnych źródłach – naświetla główne zdarzenia w portugalskim imperium oraz przedstawia ich uczestników, budząc w czytelnikach chęć dalszej lektury i rozszerzania wiedzy o opisanych wydarzeniach.

Jako przewodniczący PKHW urodzony w Angoli w 1962 r., będący owocem związku kombatanta, mając niejako wojnę za matkę chrzestną i posiadający członków rodziny po obu stronach frontu, wziąłem na siebie większą odpowiedzialność za ten konflikt. W mojej ocenie składa się na nią:

- odpowiedzialność za niezbędną rzetelność historyczną, która oznacza wnikliwe badania dotyczące obu stron zaangażowanych w konflikt, poparte koniecznym wysiłkiem dla zidentyfikowania jego różnych wizji i perspektyw,

- ❑ odpowiedzialność wobec kombatantów (takich jak pułkownik David Martelo), którzy w imię wartości narodowych lub niepodległościowych walczyli jako żołnierze, poświęcali swoje życie osobiste oraz rodzinne i często oddawali życie za Ojczyznę i jej ideały,
- ❑ odpowiedzialność wobec młodszych, którzy są przyszłością, aby im uzmysłwić, czym jest wojna, aby zrozumieli i szanowali swoich przodków,
- ❑ odpowiedzialność wobec badaczy oraz czytelników z całego świata, którzy zapragną dowiedzieć się więcej o wojskowej historii Portugalii, a zwłaszcza o wojnie w Afryce w latach 1961–1975, albo tych, którzy potrzebują wsparcia w dyskusji na temat wojny, przekraczającej granice Portugalii, która może i powinna być widziana w kontekście szerszego, globalnego konfliktu, jakim była zimna wojna.

General João Vieira Borges
(Jorge Silva Rocha/pt.wikipedia.org)

Owa szczególna misja „dziecka wojny” znajduje odzwierciedlenie w moich wysiłkach jako przewodniczącego PKHW, którą tę funkcję objąłem w 2020 roku. Na lata 2021 (60 rocznica rozpoczęcia wojny w Afryce) – 2025 (50 lat od zakończenia wojny) zaplanowaliśmy cały szereg przedsięwzięć: specjalne wydanie „Portugalskiego Magazynu Historii Wojskowości”, cykl opracowań na temat różnych wizji wojny, seminarium na jej temat, publikację książki zatytułowanej *Nowa historia wojskowa wojny w Afryce 1961–1975*, wsparcie rozlicznych programów badawczych i publikacji, a także konferencję międzynarodową w Lizbonie w ramach Międzynarodowej Komisji Historii Wojskowości.

Nie jest zadaniem wprowadzenia omawianie detali wojny, która przez 13 lat naznaczyła całe pokolenie Portugalczyków, a pochłonęła według publikacji Pedro Marquês de Sousa *Os Números da Guerra de África* (*Wojna w Afryce w liczbach*) 44 651 istnień ludzkich (10 425 portugalskich żołnierzy, 6000 cywili oraz 28 226 bojowników i niekombatantów ruchów narodo-wyzwoleńczych). Publikacja profesora Kubiaka podsumowuje ten konflikt w wielu wymiarach – politycznym, militarnym, ekonomicznym i społecznym. Spośród wielu publikacji funkcjonujących w Portugalii i cytowanych w tej pracy (takich jak *Counterinsurgency in Africa. The Portuguese Way of War 1961–1974* autorstwa J.P. Canna) z pewnością chciałbym wyróżnić pracę *Guerra colonial* napisaną przez

Aniceto Afonso i Carlosa de Matos Gomesa. Nie chcę też odnosić się zbyt obszernie do zagadnień terminologicznych. Pragnę jednakże zauważyć, że w Portugalii wojna toczona w latach 1961–1975 na trzech teatrach operacyjnych (Angola, Mozambik, Gwinea Bissau) ma różne nazwy. Używa się więc szerokiego zakresu terminów, od pojęcia wojna kolonialna poczynając poprzez wojnę dekolonizacyjną, wojnę zamorską, wojnę w Afryce, wojnę o niepodległość, a na wojnie narodowyzwoleńczej kończąc. Niestety w dalszym ciągu wybór zależy od politycznych konotacji i sympatii autora.

Zauważyć przy tym trzeba, że w większości państw zaangażowanych w podobne konflikty stosuje się wyróżnik geograficzny, odnoszący się do obszarów, na których prowadzono działania: wojna koreańska, algierska, wietnamska, sueska, wojna w Zatoce, wojna w Iraku. Stosowany jest on w opracowaniach historycznych, encyklopediach, a także przyjęty w Internecie (wikipedia, wikiwand itp.). Natomiast w odniesieniu do zmagania w latach 1961–1975 najczęściej stosuje się określenie *Guerra Colonial Portuguesa 1961–1974* i *Portuguese Colonial War 1961–1974* (*portugalska wojna kolonialna 1961–1974*). Zatem pojęcie *wojna kolonialna* (w rozumieniu pojęcia kolonia stosowanym przez ONZ po zakończeniu II wojny światowej) ma miejsce jedynie w przypadku Portugalii. Dlatego uważamy, że 50 lat po zakończeniu wojny nadszedł wreszcie czas, aby używać nazewnictwa niezależnego od kwestii politycznych, ideologicznych i prawnych. Opowiadamy się zatem za używaniem pojęcia „wojna w Afryce (1961–1975)”. Wynika to z następujących przesłanek:

- ▣ niewątpliwie była to wojna (przeciwpartyzancka – pomiędzy mocarstwem kolonialnym a różnymi ruchami niepodległościowymi na trzech teatrach działań),
- ▣ terytorium działań była Afryka (jako kontynent), ponieważ wojnę toczono na trzech różnych teatrach operacyjnych (Angola, Gwinea, Mozambik),
- ▣ była to wojna prowadzona ze strony Portugalii przez to samo kierownictwo polityczne, lecz w różnym czasie i pod trzema różnymi dowództwami (jednak nie nazywano tych działań „wojnami” lecz „wojną”),
- ▣ dla trzech państw, teraz już niepodległych, były to z pewnością trzy różne wojny: wojna o niepodległość Angoli 1961–1975, wojna o niepodległość Gwinei Bissau 1963–1974, wojna o niepodległość Mozambiku 1964–1975,
- ▣ przedział czasowy obejmuje okres od 1961 roku do roku 1975 r. (dlatego że nawet po 25 kwietnia 1974 r. i zawarciu kolejnych porozumień z ruchami narodowyzwoleńczymi nadal po obu stronach w walkach ginęli ludzie aż do uzyskania przez Angolę niepodległości 11 września 1975 roku).

Wojna była wpisana w bezkompromisową obronę imperium portugalskiego prowadzoną przez Estado Novo. Pozostawała w wyraźnej sprzeczności z wszelkimi trendami międzynarodowymi. Jako wojna przeciwpartyzancka nie mogła być rozwiązana środkami militarnymi. To właśnie portugalska armia (a zwłaszcza kapitanowie) wojnę tę zakończyła poprzez rewolucję 25 kwietnia 1974 roku. Jej cele określone były jako 3D: demokracja, dekolonizacja i rozwój (port. Democracia, Descolonização, Desenvolvimento). Ale to już historia, którą profesor Kubiak zbadał i opisał.

*generał major João Vieira Borges
przewodniczący Portugalskiej Komisji Historii Wojskowości*

Portugalskie działania przeciwpartyzanckie w Afryce (1961–1974)

Perspektywa taktyczna

DAVID MARTELO

[w Wietnamie] prowadziliśmy wojnę „militarną”, a nasz przeciwnik polityczną. Szukaliśmy sposobu na fizyczne wyniszczenie przeciwnika, a on pragnął wyczerpać nas psychologicznie. W całym tym procesie zapomnieliśmy o głównej maksymie wojny partyzanckiej: partyzanci wygrywają, kiedy nie przegrywają.

Henry Kissinger

Bezpośrednio po akcjach terrorystycznych, które oznaczały początek powstań narodowowyzwoleńczych w portugalskich koloniach w Afryce (połowa marca 1961), duża część dotkniętego nimi obszaru w północno-zachodniej Angoli została opuszczona przez ludność. W maju, po przybyciu znacznych posiłków z Portugalii, pierwszym celem strategicznym było oczyszczenie terenu, żeby móc ogłosić na arenie międzynarodowej – zwłaszcza przed ONZ – że władze odzyskały całkowitą kontrolę nad tym obszarem. Operacje te zakończyły się w październiku 1961 r. i były prowadzone w sposób niemalże konwencjonalny – obejmowały one działania kolumn zmotoryzowanych z artylerią, bezpośrednie wsparcie powietrzne, a nawet akcje powietrznodesantowe.

Po tej pierwszej i bardzo wyjątkowej fazie – która nie miała szansy na powtórzenie w Gwinei Bissau czy w Mozambiku – podjęto strategiczną decyzję, która definitywnie określiła sposób, w jaki siły portugalskie będą walczyć w tej wojnie. Kluczowe znaczenie miało wykazanie zdolności do sprawowania całkowitej kontroli nad terytorium. Angola została więc podzielona na obszary odpowiedzialności wojskowej – w układzie siatki, co inspirowane było francuskim *quadrillage* stosowanym podczas wojny w Algierii. Musiały one obejmować cały kraj, co zaangażowało większość, sił jakimi dysponowała armia. Nazywam te jednostki „siłami garnizonowymi”, ponieważ były one zakotwiczone na swoim obszarze.

Naczelne Dowództwo pozostawiło sobie rezerwę do wykorzystania w sytuacjach kryzysowych, która składała się z najlepszych oddziałów na teatrach działań: komandosów, spadochroniarzy i piechoty morskiej. Jednostki te przeszły zaawansowane szkolenie do działań z zaskoczenia i były przemieszczane w pobliże rejonów akcji drogą powietrzną. Używano do tego niewielkiej ilości dostępnych śmigłowców.

Przez całą wojnę w Angoli, Gwinei i Mozambiku ilość i jakość danych wywiadowczych dostępnych planistom wojskowym była bardzo słaba. Większość informacji zbieranych w sąsiednich, wspierających powstańców krajach, nawet te pochodzące z godnych zaufania źródeł, nie miały dużego znaczenia dla akcji militarnych. Jednak niewielka część danych była naprawdę cenna i stanowiła podstawę dla tych rzadkich operacji ofensywnych jednostek rezerwowych, w trakcie których odnoszono sukcesy.

Siły garnizonowe

Typowy posterunek wojskowy był obsadzony siłami kompanii *caçadores* lub podobnym pododdziałem. *Caçadores* (strzelcy) to portugalska nazwa jednostek lekkiej piechoty. Jest to formacja, którą Brytyjczycy nazywają *rifles*, a Francuzi *chasseurs*. Oznacza to, że posiadały one wyłącznie broń lekką, z wyjątkiem ciężkich karabinów maszynowych używanych do obrony pozycji stałych lub montowanych w pojazdach. *Caçadores* nie posiadali pojazdów opancerzonych, tylko zwyczajne wozy z napędem na wszystkie koła. Ponadto żołnierze nie mieli kamizelek kuloodpornych. Mimo swoich ograniczonych możliwości jednostki te były angażowane, grupami taktycznymi po 2 lub 3 plutony, do różnorodnych działań. Wśród tych, które nie wynikały z wcześniejszej, taktycznej aktywności przeciwnika, były:

- ▣ patrolowanie dżungli/buszu,
- ▣ ochrona kluczowych punktów i rejonów,
- ▣ ochrona tras komunikacyjnych – stacjonarna lub eskortowanie,
- ▣ operacje typu *otocz i szukaj* mające na celu wykrycie i/lub schwytanie partyzantów, przenikających do lokalnych społeczności,
- ▣ zasadzki,
- ▣ działania logistyczne, takie jak zaopatrzenie w wodę, rutynowe redyslokacje, które mogły jednak mieć taktyczne konsekwencje.

Należy podkreślić, że brak cywilnych struktur administracyjnych na terenach wiejskich miał istotne konsekwencje. Wiele zadań związanych ze wsparciem miejscowej ludności musiało być powierzonych „siłom garnizonowym”, odwracając ich uwagę od działań bojowych. Naturalnie procent starć zainicjowanych przez siły własne był znacznie niższy od tych sprowokowanych przez bojowników, którzy cały czas sprawdzali gotowość portugalskich pozycji do obrony, starając się działać z zaskoczenia. Do typowych akcji rebeliantów należały:

- ▣ zasadzki na oddziały zmotoryzowane, jak i poruszające się pieszo, często połączone z minowaniem oraz użyciem improwizowanych ładunków wybuchowych,
- ▣ nękanie posterunków wojskowych ogniem ciężkiej broni (artyleria, rakiety, moździerz i działa bezodrzutowe) – taki typ ataku wroga był dość rzadki w Angoli, ale częsty w Gwinei i północnym Mozambiku;
- ▣ Podkładanie min, zarówno przeciwpiechotnych, jak i przeciwczołgowych, powodujących ogromne straty fizyczne i w morale.

Zasadzka na zmotoryzowaną kolumnę była najtrudniejszym doświadczeniem bojowym. Pierwsze 30 sekund ostrzału było jak piekło, chaos zatrzymywania pojazdów; skakania na ziemię i poszukiwania osłony; ranni, którym trzeba było pomóc (wszystko to

Autor (z lewej) w rozmowie z płk. Davidem Martelo, Porto, 2017 r.

w minutę lub trochę dłużej) i wreszcie rozeznanie, skąd wróg prowadzi ogień, aby mu odpowiedzieć. Ponadto w wielu przypadkach nieprzyjaciół natychmiast się wycofywał, a pościg był niezwykle niebezpieczny, ponieważ partyzanci przygotowywali na własnych trasach odwrotu miny przeciwpiechotne.

Miny przeciwczołgowe umieszczano na drogach gruntowych (mało było dróg asfaltowych), w połączeniu (lub nie) z ogniem bezpośrednim z zasadzki. Większość min była niemetalowa i niewykrywalna przez urządzenia elektroniczne. Siły portugalskie musiały więc badać ziemię za pomocą macek saperskich (*picas*, drewniane drągi z metalowym ostrym końcem). Posuwanie się w kolumnach zmotoryzowanych było strasliwym ćwiczeniem cierpliwości, nie zawsze udanym.

Należy odnieść się też do innych rodzajów wojsk lądowych i ich zadań taktycznych: kawalerii pancernej, artylerii polowej i saperów. Wszystkie one pełniły funkcję wspierającą jednostki piechoty (*caçadores*, komandosów, spadochroniarzy i piechotę morską). Niekiedy przyłączano je do jednostek garnizonowych, tak jak np. plutony dział, przydzielane na stałe do posterunków *caçadores*, przeznaczone zarówno do ognia w obronie, jak i nękania oraz zwalczania wykrytych sił partyzanckich. Należy podkreślić, że skuteczne prowadzenie ognia artyleryjskiego podczas ataków partyzanckich na bazy portugalskie było mocno utrudnione ze względu na całkowity brak urządzeń do wykrywania celów, takich jak stacje radiolokacyjne obserwacji pola walki. Szwadrony kawalerii zajmowały się głównie ochroną dróg. Jednostki inżynieryjne mniej były zaangażowane w prowadzenie działań bojowych, ale były szeroko wykorzystywane przy budowaniu i naprawach dróg oraz w bezpośrednim wspieraniu potrzeb miejscowej ludności.

Odwody

Siły specjalne, znajdujące się w odwodzie, były głównie wykorzystywane do szybkiego sprawdzenia wszelkich śladów obecności nieprzyjaciela, zebranych przez służby wywiadowcze lub rozpoznanie lotnicze. Siły powstańcze, operując na rozległych obszarach w Angoli i Mozambiku, aby prowadzić działania, potrzebowały stałych, zakamuflowanych baz i magazynów logistycznych. Po wykryciu takiego obiektu był on otaczany przez siły desantowe ze śmigłowców. Grupa uderzeniowa atakowała bezpośrednio cel, a inne zespoły blokowały możliwe trasy odwrotu. Akcje tego typu były skuteczne i to one często właśnie przynosiły te nieliczne sukcesy ofensywne w Afryce i wykuły doświadczenia, które wciąż są żywe w portugalskich siłach zbrojnych.

W Gwinei niewielkie rozmiary terytorium nie wymagały tego typu baz logistycznych, gdyż granice z Senegalem czy Gwineą Konakry – krajami będącymi schronieniami dla sił partyzanckich – zawsze znajdowały się w niewielkiej odległości. Z drugiej strony intensywność walk znacznie przewyższała te w Mozambiku i Angoli. Często dochodziło do potyczek i groźnych ataków na placówki wojskowe. W takich sytuacjach jednostki odwodowe wzmacniały siły garnizonowe.

Polityczny rezultat całego tego militarnego zaangażowania był przewidywalny, bo dotyczył zmagania nie do wygrania. Tym niemniej na szacunek i hołd zasługują wszyscy odważni młodzi mężczyźni, którzy zginęli lub zostali ranni w ciągu 13 długich, trudnych lat ostatniej wojny imperialnej.

pułkownik David Martelo
Portugalska Komisja Historii Wojskowości

Wstęp

Portugalczycy jako pierwsi z ludów Starego Kontynentu ruszyli w epoce nowożytnej za morze, zdobywając w 1415 roku Ceutę, i jako ostatni swą przygodę imperialną ostatecznie zakończyli, przekazując w 1989 roku zwierzchnictwo nad Makau Chińskiej Republice Ludowej. Ostatni akt był przy tym w dużej mierze swoistym teatrum, gdyż Chińczycy faktycznie kontrolowali Makau co najmniej od połowy lat pięćdziesiątych poprzedniego stulecia.

Ostatnia faza zwijania portugalskiego imperium zamorskiego miała niezwykle dramatyczny przebieg. Najpierw, jeszcze w 1961 roku, w wyniku krótkiej kampanii utraciono na rzecz Indii Goa, Daman oraz Diu (nie była to bynajmniej bezkrwawa aneksja, jak chcą niektórzy językoznawcy, specjalizujący się w kwestiach indyjskich), następnie rebelia rozgorzała na północy Angoli, w Gwinei i wreszcie w Mozambiku. Portugalia rządzona przez autorytarny, paternalistyczny reżim była na taki rozwój wydarzeń nieprzygotowana. W Lizbonie uwierzono we własny przekaz propagandowy o szczególnej dziejowej misji Portugalii i głębokiej więzi, jaką przez stulecia zdołała ona zadzierzgnąć z ludami kolonii. Mimo że w Afryce zachodził szybki i niezwykle chaotyczny proces powstawania niepodległych państw, Portugalczycy – a przynajmniej elita Nowego Państwa była przekonana – wierzyli, że ich terytoria zamorskie ów wiatr zmian ominie. Gdy jednak na północy Angoli wybuchły walki, portugalska metropolia zareagowała dość szybko i stosunkowo sprawnie. Sądzono przy tym, że niepokoje zostaną szybko stłumione i sytuacja wróci do normalności. Tak się jednak nie stało. Angola zaczęła absorbować coraz większe zasoby metropolii, a gdy wojny partyzanckie wybuchły w Gwinei i Mozambiku, duża część wysiłku państwa portugalskiego przekierowana została na utrzymanie obszarów zamorskich. Podkreślić należy, że dla premiera jedynowładcy i jego ekipy było to rozwiązanie całkowicie oczywiste, wynikające wprost z logiki portugalskich dziejów i niezbędne dla przetrwania narodu, a wobec tego niewymagające jakichkolwiek społecznych konsultacji. Salazarowskie państwo traktowało obronę imperium jako sprawę jak najbardziej oczywistą.

To właśnie o trwających około półtorej dekady wojnach zamorskich traktuje niniejsza książka. Wydarzenia te w Polsce są praktycznie nieznane, podobnie jak i inne rozdziały portugalskiej historii. Żeglarze i odkrywcy pojawiają się na naszym poznawczym nieboskłonie niczym jasno rozświetlona kometa, by po dotarciu Vasco da Gamy do Indii zniknąć w bezmiarze dziejów. Z tego względu zdecydowano się na poprzedzenie zasadniczego wywodu stosunkowo obszernym wprowadzeniem historycznym. Jest ono poświęcone zamorskim dziejom Portugalii, owej szczególnej drodze od handlowego monopolu

indyjskiego poprzez drugie imperium, którego centrum była Brazylia, po trzecie imperium, obejmujące rozległe obszary Afryki, ale również enklawy indyjskie oraz Timor i Makau. Odrębnie potraktowano też kwestie zamorskie w koncepcjach salazarowskiego Nowego Państwa. Autor wyszedł z założenia, że podejście takie jest absolutnie niezbędne dla wyjaśnienia psychologiczno-politycznych powodów trwania Portugalii w Zomorzu, a także nakreślenia związków między sprawą kolonialną a trwałością reżimu w metropolii. Szeroko potraktowano też zagadnienie kształtowania się afrykańskich ruchów emancypacyjnych i niepodległościowych (nieco w kontrze dla upraszczającej optyki światowej rewolucji z jednej, a globalnego komunistycznego spisku z drugiej strony). Ostatni element wprowadzenia to syntetyczne omówienie wydarzeń, które zachodziły w bezpośrednim sąsiedztwie afrykańskich terytoriów Portugalii. Część ta odgrywa kluczową rolę w wyjaśnieniu otoczenia międzynarodowego opisywanych konfliktów, ale również dynamiki procesu dekolonizacji i anachroniczności myślenia politycznego Lizbony.

Zasadnicza część pracy poświęcona jest działaniom zbrojnym w Angoli, Gwinei i Mozambiku. Zaprezentowano w niej organizację portugalskich sił zbrojnych na początku lat sześćdziesiątych XIX wieku, naszkicowano rozwój sytuacji na poszczególnych teatrach, ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień operacyjnych i taktycznych. Przyjęto przy tym porządek chronologiczno-geograficzny. Zostaje on wszakże złamany, by omówić portugalską rewolucję goździków, a następnie przywrócony w trakcie opisywania etapu faktycznej likwidacji imperium. Ponieważ praca obejmuje ponad piętnaście lat i trzy teatry, a także obszary peryferyjne, konieczne było zestawienie pewnych form aktywności wojsk portugalskich, jak na przykład akcji poszukująco-pacyfikacyjnych, w postaci zestawień tabelarycznych, obejmujących wybrane sekwencje czasowe.

Podkreślić w tym miejscu należy, że wojny zamorskie i rewolucja goździków są absolutnie nierozdzielne i ściśle ze sobą powiązane pod względem przyczynowo-skutkowym. To półtorej dekady zmagania w Afryce, i to zmagania w coraz mniejszym stopniu mających szanse na zwycięstwo, a w coraz większym obciążonych ryzykiem katastrofy, doprowadziło do radykalizowania części środowisk wojskowych. Otwarta została droga do wojskowego zamachu, inicjującego de facto trwające kilkanaście miesięcy przesilenie polityczne zwane rewolucją goździków.

W pracy nad książką wykorzystano przede wszystkim archiwalia i literaturę portugalską. Kluczową rolę odegrało wielotomowe, nadal opracowywane i publikowane, wydawnictwo *Resenha Histórico-Militar das Campanhas de África (1961–1974)*. Poszczególne tomy ukazują się staraniem Komisji do Badania Kampanii Afrykańskich Sztabu Generalnego Wojsk Lądowych. Wykorzystano też liczne opracowania i wspomnienia opublikowane w Portugalii, w czym nieocenione było wsparcie generała João Vieira Borgesa, przewodniczącego Portugalskiej Komisji Historii Wojskowości oraz weterana walk w Angoli i Kabindzie pułkownika Davida Martelo. Ten ostatni, autor kilku wartościowych książek, w tym świetnej pracy poświęconej rewolucji goździków, zechciał się szczerze podzielić z autorem własnymi przemyśleniami, a i anegdotami z Afryki oraz czasów nie mniej dramatycznych „dni kwietniowych”¹.

¹ D. Martelo, *25 de Abril. Do Golupe Militar à Revolução Na Forma Tenntada*, Lisboa 2020.

W zbiorze literatury anglojęzycznej za najciekawszą należy uznać pracę J.P. Cann, poświęconą portugalskim działaniom przeciwpartyzanckim w Afryce w latach 1961–1974². Pamiętać jednak należy, że to opracowanie o charakterze wojskowo-teoretycznym, a nie wojskowo-historycznym, nieco przeciążone odwołaniami do rozlicznych teorii wojny z partyzantką. Kolejne prace tego autora, dysponującego niewątpliwie bardzo szeroką wiedzą, trudno już jednak zaliczyć do udanych. Przyczyną tego jest przyjęta formuła kolejnej prezentacji poszczególnych formacji (lotnictwo, marynarka, piechota morska, etc), co skutkuje powielaniem części treści i zatarciem obrazu generalnego przez szczegóły. Do literatury polskiej poświęconej portugalskim wojnom kolonialnym odnieść się nie można, gdyż takowa – poza artykułami publikowanymi przez piszącego te słowa w ciągu siedmiu ostatnich lat³ – nie istnieje.

Niniejsza książka jest zatem pierwszą próbą zbudowania syntetycznego obrazu portugalskich wojen zamorskich w obrębie polskiej literatury historyczno-wojskowej. Mimo że główny nurt rozważań osadzony jest w historii wojskowości, ma charakter interdyscyplinarny. Obejmuje więc zagadnienia z zakresu historii powszechnej, historii wojskowości, historii i teorii stosunków międzynarodowych, a także prawa międzynarodowego, osadzone na tle kreślonym przez geografię i strategię, a nawet medycynę tropikalną i epidemiologię (za co odrębne słowa podziękowania kieruję ku pani doktor Małgorzacie Lizut).

Praca powstała w rezultacie głębokiego niedosytu, który stał się udziałem autora podczas przygotowywania ciągu wykładów poświęconych działaniom przeciwpartyzanckim po II wojnie światowej. Towarzyszyło temu przekonanie, że sprowadzenie tego problemu w wykładzie poświęconym historii sztuki wojennej do drugiej wojny wietnamskiej czy też do iracko-afgańskich doświadczeń państwa o bardzo dużych zasobach, obarcza rozważania ryzykiem popełnienia poważnych błędów poznawczych. Główne niebezpieczeństwa z tego wynikające przekładają się również na rozumienie taktyki, sztuki operacyjnej, a nawet strategii. Wobec braku literatury poświęconej portugalskiej „szkole wojny przeciwpartyzanckiej” jedynym sposobem stało się więc... napisanie takiej książki. W przekonaniu tym utwierdzili mnie Panowie Łukasz Przybyło i Tadeusz Zawadzki, którym w tym miejscu serdecznie dziękuję. Pragnę także nadmienić, że bez żmudnej i czasami nader frustrującej pracy Tadeusza Zawadzkiego nad warstwą ikonograficzną, szczególnie mapami i szkicami, książka byłaby znacznie trudniejsza w percepcji. Nie zmienia to faktu, że wszelkie błędy, przeinaczenia i uproszczenia obciążają tylko i wyłącznie autora.

Zaznaczyć ponadto pragnę, że w książce stosuję nazewnictwo geograficzne z epoki, odnotowując jedynie, gdy to konieczne, współczesne nazwy.

² J.P. Cann, *Counterinsurgency in Africa. The Portugese Way of War 1961–1974*, St. Petersburg 2005.

³ Opracowania cząstkowe, powstające podczas prac nad niniejszą książką, drukowane były między innymi w: cyklicznej publikacji *Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku*, wydawanej przez Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy (ściśle związanej z organizowaną od 2014 roku konferencją), czasopismach naukowych „Pamięć i Sprawiedliwość”, „Studia Maritima” oraz prasie popularnonaukowej i hobbystycznej („Komandos”, „Morze, Statki i Okręty”, „Poligon”).

CZĘŚĆ

1

Powikłane losy imperium

Portugalia i jej terytoria zamorskie

– rys historyczny do początku XX wieku

Temat wojen toczonych przez Portugalię w XX wieku na terytoriach zamorskich wymaga sięgnięcia w głąb dziejów, choć bezpośrednie związki między epoką wielkich odkryć geograficznych a wojnami zamorskimi, czy też wojną zamorską drugiej połowy wieku XX¹, bo często zmagania te właśnie w ten sposób są określane, można odnaleźć w zasadzie jedynie w odniesieniu do Portugalskiego Państwa Indyjskiego². Jednakże imperium w różnych wcieleniach stało się częścią portugalskiej świadomości i tożsamości historycznej, a w związku z tym wywód na temat tytułowego zagadnienia, pozbawiony ogólnej choćby projekcji w przeszłość, byłby bardzo ułomny.

Pierwsze Imperium

Choć Portugalczycy nie byli pierwszymi mieszkańcami Europy, którzy pożeglowali w bezkres Oceanu Atlantyckiego, to w odróżnieniu od Skandynawów, którzy osiągnęli brzeg Ameryki na długo przez Kolumbem³, i rybaków baskijskich, ich dziedzictwo istnieje po dziś dzień⁴. Przyczyny, które pchnęły Portugalczyków na morze, były dość złożone, ale okoliczności sprzyjające. Przede wszystkim w epoce poprzedzającej czasy odkryć wiedza nautyczna i sztuka nawigacyjna rozwinęła się do poziomu umożliwiającego odbywanie dalekich wypraw. Wspomnieć w tym kontekście należy upowszechnienie się steru zawiasowego, lżejszego poszycia na styk zwanego karawelowym, co w połączeniu ze skośnym (łacińskim ożaglowaniem) zwiększyło manewrowość statków. Słowo „karawela” pojawia się po raz pierwszy w dokumencie stanowiącym przywilej dla miasta Vila Nova de Gaia (Gaia, północna Portugalia, region Porto) w roku 1255. Rozwijała się kartografia, rozszerzała wiedza geograficzna zarówno pisana, czerpiąca coraz szerzej z tradycji antyku, jak i funkcjonująca tylko w przekazie ustnym i żeglarskiej tradycji, powstawały proste mapy-opisy wybrzeża zwane portolanami⁵, upowszechniała się busola i umiejętności astronawigacyjne. Do tego

1 Port. Guerra do Ultramar. Termin dotyczy jednak tylko konfliktów w Gwinei, Angoli i Mozambiku. Na ogół wyłącza się z niego zdobycie w 1961 roku enklaw na wybrzeżu Oceanu Indyjskiego przez wojska Indii.

2 Port. Estado Português da Índia.

3 Około roku 985 ku wybrzeżom Ameryki sztorm zagnał kupca Bjarni Herjólfssona. W roku 1001 zimę spędził tam Leif Ericson. Współczesna nauka nie potrafi dokładnie datować późniejszych wydarzeń, ale istnieją hipotezy, zakładające bytność Skandynawów w Ameryce do połowy XIV wieku.

4 Hipotezy takie stawia Mark Kurlansky. Por. M. Kurlansky, *Dorsz. Ryba która zmieniła świat*, Warszawa 2004, s. 29–33.

5 Pierwsza locja upubliczniona została drukiem w Wenecji w roku 1490 roku, a więc zaledwie 35 lat po *Biblii* Gutenberga. Stanowi to szczególny system wagi przywiązywanej przez

Karawele Diasa São Cristóvão i São Pantaleão, rycina z 1887 r. (British Library/Wikipedia)

dołączyć należy pogłębiający się w Europie deficyt kruszców, będący następstwem drenowania rynku przez handel korzenny. Nie bez znaczenia był też mit wielkiego chrześcijańskiego królestwa na wschodzie rządzonego przez władcę chrześcijańskiego i w tradycji zwanego Księdzem Janem⁶. Dotarcie do jego ziem dawałoby Europie możliwość zbudowania sojuszu w walce z ekspansywnym islamem, którego najbardziej wojowniczym żywiołem byli wówczas seldżuccy Turcy.

Co niezwykle istotne, Portugalia miała wielu doświadczonych żeglarzy, od pokoleń obytych z oceanem. Rybacy od ponad stu lat zapuszczali się odważnie na zachód i południe, łącząc często połowy z piractwem i napadając na statki i osiedla muzułmańskie. Rozwijała się również żegluga handlowa. Już w XII wieku prowadzono eksport drogą morską, zapisek z roku 1194 mówi o katastrofie statku portugalskiego płynącego do Flandrii

Serenissimę (Rzeczpospolitą Wenecką) do żeglugi. L. Paine, *The Sea and Civilisation. A Maritime History of the World*, London 2014, s. 379.

⁶ Legenda o Księdzu Janie (zwanym też Prezbiterem Janem) łączyła i ubarwiała strzępy informacji o królestwie chrześcijańsko-monofizyckim w Abisynii, wspólnotach nestoriańskich w Azji, a nawet państwie mongolskim, które atakowało muzułmanów w Azji Środkowej i na Bliskim Wschodzie (nestoriańskiego chana Toghrul pokonał w rywalizacji o władzę Czyngis-chan). E. Brooke-Hitching, *Atlas lądów niebytych*, Rebis, Poznań 2017, s. 194–197.

Henryk Żeglarz, domniemany portret z ołtarza św. Wincentego, Nuno Gonçalves, 2 poł. XV w. (Wikipedia)

z ładunkiem słoju, oliwy i drewna⁷. Często Portugalczycy stanowili załogi statków wystawianych przez kupców i ich związki z Wenecji i Genui.

Kiedy więc na scenie dziejów pojawił się Dom⁸ Henrique (1394–1460), zwany w literaturze polskiej Henrykiem Żeglarzem⁹, większość elementów układanki była już gotowa, należało jedynie usytuować je we właściwych miejscach. Infant, będący piątym dzieckiem, a trzecim synem, króla Portugalii Jana I Dobrego i Filipy Lancaster, księciem Viseu, panem na Covilhã, a także, od roku 1417, wielkim mistrzem Zakonu Rycerzy Chrystusa¹⁰ okazał się nader udatnym inspiratorem, organizatorem i protektorem portugalskiego „projektu oceanicznego”. W 1415 roku infant uczestniczył w zwycięskiej wyprawie do Afryki uwieńczonej zdobyciem Ceuty (był potem ordownikiem utrzymania przyczółku, mimo że korzyści z tego były bardziej niż wątpliwe), a następ-

nie – w roku 1437 – zorganizował zakończone fiaskiem ekspedycję przeciwko Tangerowi i Asili. To właśnie podbój terenów w Afryce Północnej zdaje się zasadniczym celem jego działań, co nie zmienia faktu, że rola jaką odegrał Henryk w dziele ekspansji morskiej,

⁷ J.H. Saraiva, *Krótką historia Portugalii*, Kraków 2000, s. 69.

⁸ Tytuł honorowy wywodzący się z łacińskiego Dominus (pan, właściciel), używany przez portugalską szlachtę.

⁹ Zauważyć należy, że funkcjonujący w języku polskim przydomek Henryka księcia Viseu popospolituje mocno jego zasługi, sprowadzając je do „żeglowania”. Tymczasem w kraju pochodzenia znany jest on jako Navegador (nawigator, czyli osoba odpowiedzialna nie tylko za bieżącą obsługę statku, ale planowanie i kierowanie podróżą morską), podobnie jak w tradycji anglosaskiej (the Navigator). Jako Żeglarz, ewentualnie szypier/kapitan, występuje on natomiast w krainach języka niemieckiego (Seefahrer) i literaturze rosyjskiej (Мореплаватель).

¹⁰ Powstał jako Zakon Rycerzy Chrystusa (łac. Militia Domini Nostri Jesu Christi) po kasacji zakonu templariuszy przejmując ich majątek. Pierwszy Wielki Mistrz wywodził się, co prawda, z Zakonu Avis, ale to templariusze stanowili większość braci-rycerzy. Główną siedzibę miał początkowo w Castro Marim, ale w roku 1357 siedzibę przeniósł do dawnego zamku portugalskich templariuszy w Tomarze. Przyjął regułę kastyljskiego Zakonu z Kalatrawy, ale zachował odrębny charakter narodowy. Odgrywał ważną rolę w Portugalii, jego majątek był wykorzystywany do finansowania wypraw zamorskich, a członkowie brali udział w wyprawach. Stąd statki niosły na żaglach krzyż o prostych ramionach z rozszerzającymi się końcówkami (symbolika ta stosowana jest do chwili obecnej na szkolnym barku *Sagres*, należącym do Portugalskiej Marynarki Wojennej). W 1492 roku papież Aleksander VI zwolnił Rycerzy Chrystusa ze ślubów religijnych i w ten sposób zakon został włączony do korony portugalskiej jako rodzaj ekskluzywnego środowiska dworskiego („order”). W 1789 r. królowa Maria I dokonała sekularyzacji zakonu i ustanowiła odznaczenie o nazwie Order Królewski Rycerzy Pana Naszego Jezusa Chrystusa (port. Real Ordem dos Cavaleiros de Nosso Senhor Jesus Cristo). Po obaleniu monarchii w 1910 roku wszystkie orderzy o religijnym rodowodzie zostały zniesione, ten jednak w roku 1918 został przywrócony. Jest drugim w precedencji nadawanym odznaczeniem portugalskim.

Skorowidz osób

- A**aújo Olivera, Hermes de 191
Abad Donoso, Antonio 146, 147
Abd Allah, Jamshid ibn 173
Abd al-Malik I 31
Abecasis, José Duarte Krus 321
Abreu, Antonio de 27
Abreu e Sousa, João Crisóstomo de 49
Abreu Souto-Maior, Abel de 247
Abu Abdullah Muhammad II 31
Acabado, Carlos 420, 437
Adoula, Cyrille 256, 268, 336, 354, 355
Afonso, Aniceto 9
Afonso, Teresa 371
Aguiar, Jorge de 27
Aires Oliveira, Pedro 384, 417
Akyeampong, Emmanuel 476
Alata, Jean-Paul 165
Alba, ks. 31
Albuquerque, Afonso de 27
Alcindor, John 131
Aleksander VI, papież 21, 25
Alex, Dan 291
Afonso I, *zob.* Nzinga Mbemba
Afonso, Aniceto 9, 199
Alfons V 24, 25
Alfons XIII 114
Almeida Baltazar, Joaquim de 245
Almeida Braga, Luís de 105, 108, 158
Almeida Fernandes, plk 283
Almeida, Ferrand de 462, 471, 472
Almeida, Francisco de 27
Almeida Viana, João de 347
D'Alva Teixeira, Sebastião Nunes 135
Álvares, M. 202
Álvarez, Román 362
Alves, Francisco Rafael 349
Alves Moreira, Adriano José 247, 286, 292, 337, 341
Alves, Nito 364, 465, 473
Alves Roçadas, José Augusto 77–80
Alves, Vasco Lopes 247, 292
Amado, Lourenço Pires 135
Ambrósio, Alexandre 384
Américo, Pedro 42
Amin, Idi 174
Amorim, José 189
Amorim, Pedro Massano de 78, 84
Andrada, José Bonifácio de 41
Andrade e Silva, Alberto 347
Andrade, Mário Pinto de 253, 254
Andrade Peres, Luis Miguel 150
Andrade, Pinto de 257
Aníbal, Calixto 97
Araújo e Silva, Ricardo 304
Archer, John 131
Arranja, Álvaro 109
Arriaga, Kaulza Oliveira de 219, 223, 225, 283
Artigas, José Gervasio 42
Asnaf Sagad I 29
Atmore, Anthony 53
Awolowo, Obafemi 137
Azevedo, J. Lúcio de 37
Babu, Abdulrahman Muhammad 173
Baganha, M.I.B. 187, 188
Baldaia, Alfonso 23
Ball, Jeremy 264
Banda, Hastings 42, 137, 139, 174, 178

- Bandarra, António de 31
 Baptista Traves Pereira, João 336
 Barbosa du Bocage, José Vicente 57
 Barcía, Alfredo Madrugo 153
 Barosso, Luis 81
 Barreira Antunes, Manuel Avelino 349, 463
 Barros e Cunha, L. 462
 Barros Gomes, Henrique de 53–55
 Barros, Manuel Afonso de 135
 Barros Nekaka, Manuel 268
 Barroso Hipólito, Abel 457
 Bartyzel, Jacek 108
 Beachey, R.W. 271
 Beauharnais, Eugeniusz de 58
 Ben Bella, Ahmed 172, 364, 393
 Bendinha, Neves Adão 266
 Benedito, João Gonçalves 430
 Beresford, William 40
 Bernhardsson, Magnus 73
 Berthie, Francis 68
 Bessa, Anibal 97, 98
 Bessa, Carlos 97
 Betancourt, Pedro Pérez 362
 Betencourt, Pascoal 135
 Bettencourt Rodrigues, José Manuel de 325, 326, 329, 436
 Bidwell, George 53
 Bilsen, Antonie van 167
 Bismarck, Otto von 52, 54
 Bjerk, Paul 175
 Bobo, Louis 169
 Bodenan, Francis 408
 Boganda, Barthélemy 141
 Bolivar, Simon 41
 Bonaparte, Józefina 58
 Bonita Velez, Rui 403
 Booker, Lynne 39
 Borges, João Vieira 15
 Borges, José Eugénio 321
 Borgia, Rodrigo de 25
 Botelho Moniz, Júlio 283
 Boumédiène, Houari 172
 Boxer, Charles 34
 Braca de Cruz, Manuel 129
 Bragança, Katarzyna 33
 Brandão Ferreira, João José 115
 Brazza, Pierre de 171
 Bridgeland, Fred 398
 Brooke-Hitching, Edward 20
 Brudek, Paweł 84, 93, 99, 100, 106
 Buchanan, John 55
 Bułganin, Nikołaj 138
 Bumediën, Huari 393
 Burbon, Karolina Joachima 43
 Burity da Silva, António 341
 Burrard, Harry 39
 Bush, George sr. 402
 Buys, plk 403
 Cabeçadas, José Mendes 107
 Cabral, Gonçalo Velho 116
 Cabral, Luis 354
 Cabral, Pedro 27
 Cabral, Sacadura 221
 Cabrita Mateu, D. 432
 Cadamosto, Alvise 23
 Caetano, Jacob João 364, 365, 473
 Caetano, Marcelo 112, 143, 241, 349, 435, 436, 450
 Caldas Xavier, Alfredo Augusto 59
 Camacho, Francisco 262, 264
 Câmara de Melo Cabral, Filomeno da 66, 150
 Camões, Luís Vaz de 22
 Candace, Gratien 134
 Cann, John 8, 16, 52, 85, 89, 91, 96, 187, 191, 206, 208, 210–213, 215, 217, 219, 263, 274, 279, 281, 284, 299, 305–307, 311, 326, 328, 329, 332, 384, 385, 409, 420, 427, 431, 441, 443, 446, 450, 465, 466, 468, 472, 474
 Cão, Diogo 24, 25, 166
 Caprivi, Leo von 236
 Cardoso, Leonel 247
 Cardoso, Moisés „Kamy” 371
 Cardoso, Óscar 425, 426, 428, 429, 469
 Cardoso Soares, Paulo 304
 Carmo, António E. Sucena do 298

- Carmona, António Óscar de Fragoso 107, 110,
 112, 127, 245
 Carnegie, Lancelot 70, 76
 Carreira, Henrique Tales „Iko” 365, 409, 434, 472,
 473, 475
 Carvalho de Alvaregna, Rosa de 49
 Carvalho e Melo, Sebastião José de 37
 Carvalho, José Mendes de 362
 Carvalho, Manuel de Abreu Ferreira de 119, 121,
 123
 Carvalho Teixeira de Moraes, Luís Artur 262
 Cassanga, Marcos Xavier 270, 279, 336
 Casteleiro de Goes, Nuno 304
 Castro, Álvaro Xavier de 87, 88, 90, 92
 Castro, Fidel 157, 360, 366
 Castro, José Luciana de 53
 Cavaleiro Ângelo, Fernando 425
 Cerejeira, Goncalves Manuel 112
 Chapman, Spencer 426
 Charchalis, Wojciech 184
 Chata, Smart 394
 Chingungi, Samuel 401
 Chingunii, Tito 402
 Chipenda, Daniel 434, 474, 475, 476
 Chipenda, Jesse 475
 Chitunda, Jeremias 402
 Chiwale, Samuel 400
 Christie, Stuart 155, 158
 Chruszczow, Nikita 138, 170
 Chyala, Samuel 401
 Ciel da Conceição Cristóvão 378
 Cienfuegos, Camilo 364
 Ciment, James 257
 Clayton, Anthony 270
 Cochrane, Thomas 42
 Coelho Guerreiro, António 64
 Coelho, Julião 441
 Cohen, Irene 371
 Conceição, Gil José da 58
 Conté, Lansana 166
 Correia, António 27
 Correia da Fonseca, Bruno 265, 267
 Correia de Sá, Salvador 33
 Correia, José 189
 Correia Monteiro, José 46
 Correira, José Alberto 191
 Correira, Luís Miguel 230
 Corte-Real, Gaspar 29
 Corte-Real, Miguel 29
 Costa, Afonso Augusto da 72, 103, 106
 Costa, Alberto Coriolando da 81
 Costa, Angelino 135
 Costa, Campos 306
 Costa Fernandes, Tony da 394
 Costa, Gomes da 96
 Costa Gomes, Francisco da 283, 347, 349, 427,
 433, 435, 436, 450, 478
 Costa Gomes, Francisco Varajão da 435
 Costa Leite, Joaquim da 117
 Costa, Mario Augusto da 98, 100
 Costa Neves, Alexandre 223, 224
 Costa Oliveira, Domingos da 110
 Costa Pereira de Eça, António Júlio da 81, 82,
 415
 Costa, Rodriguez da 73
 Coutinho, António Alva Rosa 247
 Coutinho, Gago 221
 Couto, Diego do 53
 Covilhã, Pêro da 26
 Craveirinha, José 175
 Craveiro Lopes, Francisco Higino 127, 283
 Cresques, Abraham 116
 Crowley, Roger 22, 27
 Cruzeiro, Maria 435
 Cruz, Viriato da 253, 254, 354
 Cueto, Adolfo 129
 Cukwurah, A.O. 57
 Cunha e Costa Marques Mano, Manuel da 247
 Cunha, kpr. 307
 Cunha, Luís da 53, 184
 Curado, Francisco Pedro 96, 97
 Curado Leitão, João José 298
 Czajka, Helena 184
 Czombe, Moïse 168, 169, 170, 171, 172, 354, 356,
 357, 375, 403, 404, 405, 408, 418
 Czyngis-chan 20

Dale, Richard 181
 Damele, Giovanni 324
 Daupais, Bernard 84
 Delerive, Nicolas-Louis-Albert 38
 Delgado, Humberto 145, 146, 149, 150, 152, 154, 221, 435
 Delgado, Iva 146
 Delgado Rosa, Frederico 145
 Denard, Robert (Bob) 405, 408
 Dennison, Robert 156
 Deslandes, Venâncio Augusto 247, 286, 292, 298, 325, 347
 Deutschmann, David 360
 Deventer, Jacob van 93, 94, 95
 Diagne, Blaise 134
 Dia, Mamadou 163
 Dias, Bartolomeu 20, 25, 26
 Dias, Nuno Xavier Daniel 143
 Dias, Urbano 471
 Diggs, Charles 139
 Dinuzulu, król 51
 Dofuila, Manuel 363, 364
 Dom Bonaventura 65, 68
 Dom Duarte Nuno 108
 Dom Miguel, *zob.* Michał, infant
 Dom Pedro, *zob.* Pedro I
 Downing, Henry 131
 Du Bois, W.E.B. (William Edward Burghardt) 131–135, 141
 Dunem, José Jacinto Van 465, 473
 Durão, Roberto Ferreira 438
 Dyke, Lewis 121

Eakin, Marshall 42
 Eanes, António 435
 Eanes, Gil 22, 23
 Edward III 56
 Edward VII 61
 Eisenhower, Dwight 152
 Eleonora Portugalska 56
 Enes, António José 49, 59
 Ericson, Leif 19
 Esdaile, Charles 39

Evaristo, Eduardo 473

Faligot, Roger 176
 Fanon, Frantz 256, 270
 Ferdynand, arcyksiążę 68
 Ferdynand I 56
 Ferreira, João Brandão 281
 Fereiro Martins, Luis Augusto 78
 Fernández, Federico 149
 Fernández Vázquez, José Fernando 146, 149, 156, 157
 Ferraza, Arturo Ivenes 110
 Ferreira de Macedo, Ernesto 247
 Ferreira Durão, Joaquim 79
 Ferreira Gil, José César 89, 90, 92
 Ferreira, Pedro 277
 Ferreira, Roquinaldo 50
 Figueiredo, Fidelino de 150
 Filip I Portugalski, *zob.* Filip II Habsburg
 Filip II Habsburg 30, 31
 Fitzmaurice, M. 73
 Fonseca, Mota 476
 Fonte, Maria da 62
 Francisco, Silvestre 363, 364, 432
 Franco, Francisco 109, 115, 126, 146, 147, 154
 Franke, Viktor 80
 Fraser, Charles Alan „Pop” 459, 462, 478
 Freire Antunes, José 370
 Freire, Miguel 465
 Freitas, Jasmins de 325
 Freitas, João 368
 Freitas, João de 219
 Freitas Morna, Álvaro de 247
 Frelek, Ryszard 230
 Fremont-Barnes, Gregory 283
 Galhardo, Eduardo 60
 Gallagher, Tom 112

Galvão, Henrique Carlos da Mata 114, 146, 147, 149–154, 156–159, 266
 Gama Ochoa, Armando da 107
 Gama, Vasco da 14, 26, 28
 Gandhi, Mahatma 134

- Garvey, Marcus 135, 136, 141
 Gascoyne-Cecil, Robert 55, 56
 Gasztold, Przemysław 230
 Gates, Henry 476
 Gaulle, Charles de 137, 138, 171
 Gäuzes, Anne Dominique 323, 324
 Gawrycki, Marcin 170, 172, 183
 Gelberg, Ludwik 71
 Gentil da Silva, José 49
 George, Edward 239, 361, 364, 365, 379, 383, 432
 Gerlach, Krzysztof 58
 Gibbs Hunt, Ida 133
 Gilnorea, José, ps., *zob.* Roberto, Holden Álvaro
 Gizenga, Antoine 169, 259, 397
 Gleijeses, Piero 118, 360, 378, 455, 457
 Gogol, Krzysztof 231
 Gomes, António Ferreira 146
 Gomes, António José 435
 Gomes, Fernão 24
 Gomes, Riu Luis 127
 Gomułka, Władysław 230
 Gonçalves, Nuno 21
 Gordon, Robert 426
 Gore-Browne, mjr 99
 Goulart, João 158
 Graça, Joaquim Rodrigues 46
 Granjo, António Joaquim 106
 Grant, Ulysses 50
 Grassi, Aharon de 259
 Grey, Edward 70
 Grzegorz XIII, papież 31
 Grzybowski, Marian 107
 Guerra Junqueiro, Abílio Manuel 56
 Guevara, Ernesto „Che” 170, 360, 361, 362, 365, 393
 Gungunhana, Reinaldo Frederico 60
 Gunn, Geoffrey 65, 68
 Gusmão Mascarenhas Gaivão, Manuel de 247
 Gutenberg 19

Harris, Richard 360
 Haulondjaba, Nghiyalasha 182
 Heinze, E. 73

 Henrique, Dom, *zob.* Henryk Żeglarz
 Henryk Cnotliwy 31
 Henryk książę Viseu, *zob.* Henryk Żeglarz
 Henryk Żeglarz (Nawigator) 21, 22, 24, 116
 Herjólfsson, Bjarni 19
 Hernandez, Leila 64, 136
 Herrick, Allison 356
 Hintze Ribeiro, Ernesto 56
 Hitler, Adolf 106
 Hoare, Mike 171, 405
 Hoji Ya Henda, *zob.* Carvalho, José de
 Holbeche Fino, Francisco 321, 347
 Hooker, James 132
 Houphouët-Boigny, Félix 165
 Hudson, Andrew 405
 Huffman, ppor. 156
 Huras, Bohdan 231

Jacobs, C.J. 182
 Jakubiak, Łukasz 136, 137
 James, W. Martin III 257, 336, 398
 Jan I Dobry 21
 Jan II 22, 24, 25
 Jan II Dobry 272
 Jan, infant, *zob.* Jan VI
 Jan IV Odnowiciel 33, 34
 Jan, regent 40
 Jan VI 37, 40, 41, 43, 58
 Jehuda z Majorki 116
 João I, *zob.* Nzinga Nkuwu
 João III 30
 Johnston, Henry 55
 Jol, Cornelis Corneliszoon 33
 Józef I 37
 Jump, Jim 114
 Júnior, Miguel 363, 364
 Junot, Jean 39

Kaba, Lansiné 165
 Kabila, Laurent 169, 356
 Kaczorowski, Bartosz 112, 228
 Kafundanga, *zob.* Chingungi, Samuela
 Kalonji, Albert 167, 168, 403

- Kania, Stanisław 230
 Kapuściński, Ryszard 241
 Kapwepwe, Simon 177
 Karol August, ks. Leuchtenbergu 58
 Karol I 61, 62, 63, 89
 Karol II 33, 272
 Karol V Habsburg 30
 Karume, Abeid 173
 Kasavubu, Joseph 167, 169, 171, 191, 255, 258, 269, 356, 357, 405
 Kassinda, Andre 356
 Kauffer, Remi 176
 Kaunda, Kenneth 179
 Kaund, David 177
 Kaund, Kenneth 139, 177, 178, 256, 268, 354, 366, 393, 397, 400, 417
 Keefe, Eugene 226
 Kelly, Sean 171
 Kempner, kpt. 96
 Kendhammer, Brandon 141
 Kennedy, John 152, 155
 Kennes, Erik 409
 Kenyatta, Jomo 136, 174, 402
 Kenyon, Paul 167
 Kettler, Jakub 163
 Khama, Ian 181
 Khama, Ruth Williams 181
 Khama, Seretse 181
 Kimbangu, Simon 258
 Kipling, Rudyard 128
 Kissinger, Henry 10, 118, 180
 Kneisel, Paul 57, 61, 68
 Kolumb, Ferdynand 25
 Kolumb, Krzysztof 19, 25
 Książdz (Prezbiter) Jan 20, 26
 Książę Doskonały, *zob.* Jan II
 Kubiak, Krzysztof 7, 8, 9, 58, 323, 325, 360, 463
 Kuca, Grzegorz 107
 Kurlansky, Mark 19
 Kurowska, J. 172
 Lancaster, Filipa 21
 Langidila, *zob.* Almeida, Deolinda Rodrigues da
 Lara, Lúcio 253, 254, 434
 Larmer, Miles 409
 Laurent, Charles 170, 405
 Lauret, Pedro 205, 208, 210, 211, 213, 308
 Lavrador, João 29
 Leach, Michael 119
 Lea, David 24
 Le Billon, Philippe 243
 Le Bon, Gustav 132
 Lee, Robert 123
 Lemos de Mascarenhas, Mário de 281
 Lemos, Duarte de 27
 Lenshin, Alice 177
 Leopold II 166, 167
 Leopold II Koburg 52
 Léro, Étienne 134
 Lettow-Vorbeck, Paul von 84, 89, 92–95, 97–100, 292
 Lewanika, król 399
 Libório, Monteiro 273
 Livingstone, Dawid 45, 166, 175, 396
 Lizak, Wiesław 170, 172, 183
 Lizut, Małgorzata 16
 Lochery, Neil 124
 Lollobrigida, Luligina 155
 Loof, Max 91
 Lopes, Mario Canongia 222, 252
 Lopes, Rodrigues João 372
 Lubota, Francisco 386, 387, 409
 Ludwik Filip 62, 104
 Ludy, *zob.* Lopes, Rodrigues João
 Lukamba, Paulo 402
 Lumumba, Patrice 138, 139, 161, 167, 168, 169, 170, 176, 191, 256, 259, 268, 357, 397, 403, 405
 Lundula, Victor 168
 Luz Cunha, Edmundo da 349, 410, 411
 Luz Cunha, Joaquim da 347, 349, 459, 479
 Lacerda, Francisco de 173
 Lacerda, Viriato de 97
 Łabno, Anna 107
 Łapott, Jacek 184

Łukaszyk, Ewa 56

Maçanita, Armando 297, 298

Macedo dos Santos, Eduardo 253

Machado Guimarães, Bernardino Luís 72, 76, 107

Machado, Miguel 331

Machado Santos, António 63

Machel, Josefate 175

Machel, Samora 175

MacMahon, Patrice de 51

Macmillan, Harold 130, 155

Macqueen, Norrie 184

Magalhães, Augusto de 135

Magalhães, José de 135

Magellan, Ferdinand 28

Magige, Maria Waningu Gabriela 174

Magnuski, Henryk 368

Maia, Mário Simões 152, 153

Makomo 171

Malinowski, Bronisław 137

Malinowski, Marek 134, 139, 141

Mallin, Jay 398

Małowist, Marian 23

Mandume Ya Ndemufayo 81, 82, 83

Mangena, Nikita 179

Mango, Aliceres 402

Manuel III 240

Manuel II Nieszczęśliwy (Patriota) 63, 65, 108

Manuel I Szcześnieśliwy 27, 29, 63

Mao Tse Tung 142, 254, 393

Marçal Lopes, Pedro Nuno Guilhermino 200,
201

Marcos, Daniel 185, 188

Marcum, John 264, 456

Maria da Gloria, *zob.* Maria II

Maria I 21, 37, 40, 184

Maria II 58

Mariano, Antonio 258, 260

Maritz, Manie 83

Marks, Karol 142

Marquês de Sousa, Pedro 8

Marques, Ricardo 90

Marques, Torcato José 58

Martelo, David 7, 8, 10, 12, 15, 199, 325, 336, 391

Martins, Azambuja 94

Martins dos Reis, Filipe António 202

Marynidów, dynastia 22

Marzal, Manuel 35

Masire, Ketumile 181

Massamba-Débat, Alphons 171, 357, 360, 362, 369

Mata, Marcelino da 189

Mates, H. 466

Mateusa, Domingos Manuel 266

Matos Gomes, Carlos de 9, 199

Mattoso, José 113

Maurras, Charles 112

Mboa, Matias 175

Mboya, Tom, *zob.* Odhiambo, Thomas Joseph

McCracken, John 55

McMeekin, Sean 73

Mdunguzwe Ngungunyane Nxumalo, *zob.* Gun-
gunhana

Meireles, Manuel Quintão 127

Mello Freyre, Gilberto de 184

Melo, Carlos Galvão de 219

Mena, Fernando 247

Mendes das Neves, Manuel Joaquim 278

Meneses, Filipe Ribeiro de 106

Menezes, Hugo Azancot de 253

Menezes, Isabel 189

Ménil, René 134

Mera, Armando 298

Meredith, Martin 164, 181

Messimer, Dwight 73

Michał, infant 43

Miguéis, Matias 253

Milner, Alfred 106

Mingas, António 391

Minter, William 209, 401

Miranda Rebocho Vaz, Camilo Augusto de 247,
261, 347

Mobutu, Joseph-Désiré 168, 169, 170, 171, 254,
268, 357, 366, 378, 397, 405, 408, 409, 418,
430, 443

Mobutu, klan 169

Mobutu, Marie-Antoinette 268

Mobutu Sese Seko Kuku Ngbendu Wa Za Banga,
zob. Mobutu, Joseph-Désiré

Moises, Paulino 401

Monimambu, Spartacus 434

Moniz, Egaz 103

Monstro Imortal, *zob.* Caetano, Jacob João

Monteiro da Costa, Idalina Júlia 435

Moorman, Marissa 425

Morice, André 343

Morishima, Morito 121

Mota, António 28

Moura, Augusto Soares de 274

Moura Mendes, José Luiz de 85, 88

Mourão Garcez Palha, Cândido José 58

Moura Pinto, Alberto 103

Moyse-Bartlett, Hubert 93

Mpolo, Maurice 169

Muehlenbeck, Philip 230

Muela, Martinho 387

Mugabe, Robert 174, 177, 178

Mularska-Andziak, Lidia 127

Mulele, Pierre 396

Muliata, Kaniumbu 394

Muthemba, Eulália 175

Muzorewa, Abel 180

Mwanza, A. 399

Mweemba, C. 399

Mwinyi, Ali Hassan 174

Naoroji, Dadabhai 131

Napoleon Bonaparte 38, 58

Napoleon III 49

Nascimento Costa, João José Do 152

Naser, Gamal Abdel 139

N'Bumba, Nathaniel 408

Ndiaye, Iwona 163

Ndzawana, Rogério 175

Negreiros, Almada 98

Nehru, Jawaharlal 138

Nekaka, Joana Lala 268

Neto, Agostinho 253, 254, 257, 354, 355, 360,
361, 364, 366, 371, 387, 402, 409, 418, 429,
434, 473, 475

Neto, Rosario 356

Neves, Tomé Agostinho das 135

Newitt, Malyn 55

Ngalula, Joseph 168, 403

Ngouabi, Marien 172, 369, 391

N'gungunhana, *zob.* Gungunhana

Ngwenya, Malangatana 175

Njolomba, Salomon 394

Nkomo, Joshua 177, 179, 354

Nkrumah, Kwame 132, 136, 137, 139–141, 159,
256

Nogar, Rui 175

Noronhaz, Júlia Maria de 104

Norton de Matos, José 63, 81

Norval, Morgan 182

Nowak-Vielela, Monika 115

Nowell, Charles 56

N'Soqui, Marcos 387

Nuno Rodrigues, Luís 227, 283

Nyerere, Julius Kambarage 159, 173, 174, 175

Nzinga 33

Nzinga Mbemba 29

Nzinga Nkuwu 29, 166, 240

N'Zita, Henrique Tiago 392

Nzongola-Ntalaja, G. 170

Obote, Milton 174

Odhambo, Thomas Joseph 139, 140, 256, 268,
402

Okello, John Gideon 173

Oliveira, César 112

Oliveira e Sousa, Ernesto De 349

Oliveira Gomes da Costa, Manuel de 107

Oliveira Marques, António Delfim Simões de
410, 438

Oliveira Marques, António Henrique Rodrigo de
23, 25, 34, 37, 40, 43, 45, 48, 54, 55, 59, 60,
62, 63, 69, 74, 103, 114, 127

Oliver, Roland 53

Opangault, Jaques 171

Ornelas, Aires de 108

Osório, Artur 83

Ostermann, Oswald 78

- P**admore, George 136, 137, 256
 Paice, Edward 84
 Paim, Lucrecia 371
 Paine, Lincoln 20
 Pais, Sidónio, *zob.* Silva Pais, Sidónio Bernardi-
 no Cardoso da
 Paiva Cabral Couceiro, José de 104
 Paiva Couceiro, Henrique Mitchell da 103, 104,
 105, 469
 Palmer, Alan 112
 Panafiel 192
 Pankhurst, Richard 29
 Paoletti, Ciro 323
 Paquete, Manuel Herminio 135
 Paulo, José Luis 358
 Pawson, Lara 473
 Pedro I 41, 42, 43
 Pedro V 240
 Pedro VII 240
 Pedro, Vincente 38
 Pélissier, René 81
 Pena, Elias Salupeto 402
 Pereira Barreto, Honório 49
 Pereira Cabral, José Ricardo 97
 Pereira Caldas, pilot 277, 280
 Pereira, Costa 95
 Pereira Crespo, Manuel 215
 Pereira da Costa, H.M. 31
 Pereira da Silva, Mário José 320
 Pereira dos Santos Van Dunem, Manuel 465
 Pereira Figueira, Manuel 247
 Pereira Gomes, Isabel 189
 Pereira, Nuno Álvares 227
 Perepeczko, Andrzej 91
 Pérez Jurado, Ramón 146, 147
 Pessagno, Lanzarotte 116
 Pessoa, Fernando 31
 Pieres Nunes, António Lopes 274
 Pinenta, Fernando Tavares 337
 Ping, Jin Guo 120
 Pinheira, Joaquim Franco 247
 Pinho, Luiz Alberto de 135
 Pinto Coelho, Teresa 55
 Pinto, Francisco 173
 Pinto Soares, José 191
 Piotr, infant, *zob.* Pedro I
 Piotr IV 116
 Piotr V 58
 Pires, Ana Paula 78
 Pires Ferreira, José 200, 201
 Pires Viegas, João 81
 Podmore, George 139
 Pombal, de markiz, *zob.* Carvalho e Melo, Sebastião
 José de
 Pontes, Manuel 425, 426
 Prądyńska, Ewa 184
 Price-Mars, Jean 132
 Priya, Lal 175
 Przybyło, Łukasz 16

Quinn, Henry 156

Rainey, kmr por. 156
 Ramires, Vasco 471
 Reagan, Ronald 402
 Rebelo, Pequito 108
 Reis, Candido dos 63
 Reis, Cotta Moraes dos 435
 Reis, Mendes dos 80
 Reis Santos, Álvaro 351
 Resendem, Fernando Pinto de 276, 298
 Resgate, Maria, *zob.* Salazar, Maria
 Reverendo da Conceição, José Eduardo 347
 Reybrouck, David van 167
 Reynolds Mendes, José Alberto 438
 Rhodes, Cecil 53, 175, 234, 399
 Ribeiro, Alcínio 298
 Ribeiro, Manuel Maria 135
 Rita, Fernando 85, 100
 Rivera, Primo de 114
 Robbins, Simon 283
 Roberto, Garcia Diasiwa 268
 Roberto, Holden Álvaro 139, 140, 159, 171, 240,
 255, 256, 257, 260, 268, 269, 270–272, 279,
 281, 307, 311–313, 336, 337, 350, 354–357,
 375, 384, 393, 397, 402, 403, 409, 411, 412,

- 418, 443, 457, 475
 Roboredo e Silva, Amando Júlio de 215
 Rocha, João 272
 Rodriges Coelho, Adelino 320
 Rodrigues da Almeida, Deolinda 371
 Roosevelt, Franklin 115, 117, 121, 124
 Rosa Coutinho, António 143
 Rosado, Tomás António Garcia 89
 Rosas, Fernando 113
 Rowe, Annamarie 24
 Rugendas, Johann Moritz 47
 Russell-Wood, A.J.R. 34
 Ryszka, Joanna 177
- Sá**, António Adelino Antunes de 327
 Salazar, António Oliveira de 84, 101, 105, 106, 108–115, 117–119, 121, 123–129, 137, 145, 146, 150, 152, 154, 158, 184, 190, 227, 228, 241, 283, 340, 403, 435, 450
 Salazar, Maria 112
 Salema, Mexia 253
 Salgado, chor. 96
 Salgado, mjr 79
 Salisbury, lord, *zob.* Gascoyne-Cecil, Robert
 Samidey, NN 365
 Santos, Engrácia dos 371
 Santos e Castro, Fernando Augusto 247
 Santos e Castro, Gilberto Manuel 328, 419, 420, 422, 432, 436
 Santos, José Eduardo dos 473
 Santos, Lúcia (Łucja) 259
 Santos, Marcelino dos 175
 Santos, Pascoal Pires dos 135
 Santos Pinto, Nicolau dos 135
 Santos Torres Vieira Dias, Manuel Inácio dos 465
 São José de Castro, Antonio de 39
 São José Lopes, Aníbal de 385, 425, 455
 Saraiva Carvalho, João Eduardo de 443
 Saraiva, José 21, 22, 24, 33, 35, 40, 41, 43, 46, 53, 56, 69, 107
 Sardinha, António 105, 108
 Sá Viana Rebelo, Horácio José de 247, 451
- Savimbi, Jonas Malheiro 256, 268, 336, 337, 354, 355, 361, 393, 394, 396–400, 402, 409, 425, 454–458, 475
 Savimbi, Lote 402
 Savimbi, Sakaita 402
 Saxe-Coburg-Gotha, Ferdinand 58
 Schlicher, Monika 67
 Schwartz, Stuart 30
 Schwarzenegger, Arnold 373
 Seabra, Tedeschi 321
 Sebastian I 31
 Sekoma II 181
 Sena, Hermínio 280, 281
 Senghor, Léopold Sédar 134, 159, 163, 164
 Sequeira, Diogo Lopes de 27
 Serguera, Jorge „Papito” 365
 Serpa Pimentel, António de 56
 Serpa Pinto, Alexandre 54, 55, 95
 Serrão, Francisco 27
 Shnee, Heinrich von 96
 Sholto Douglas, Stuart 426
 Sikamo, J. 399
 Silva, Alvares da 66
 Silva Cardoso, António 247
 Silva Carvalho, José Agapito de 247
 Silva Correia, José da 321
 Silva Duarte Geral d'Oliveira, Rogério 207
 Silva Freire, Carlos Miguel Lopes da 286, 321, 322
 Silva, João 200, 201, 205
 Silva, José-Gentil da 70
 Silva, José Henriques da 191
 Silva, Leopold da 91
 Silva, Marco da 462
 Silva Monteneiro, Pedro da 190
 Silva, Mónica 257
 Silva Pais, Sidónio Bernardino Cardoso da 103, 105, 150
 Silva, Paiva Domingos da 266
 Silva Porto, António Francisco da 46, 59, 104
 Silva Quadros, Jânio 158
 Silva Tavares, Álvaro Rodrigues da 247, 273
 Silveira, João da 27

- Silvera, Portugal da 87
 Silvério Marques, Silvino 247, 347
 Silves, Deogo de 116
 Sing, Chung Su 410
 Smith, Allen 156
 Smith, Ian 178, 180
 Soares Pereira, Amadeu 347
 Sobhuza II 181
 Sotomayor, commandante, *zob.* Fernández Vázquez, José Fernández
 Sousa e Dias, Adalberto 150
 Sousa Gorgulho, Carlos de 109, 142, 144
 Sousa, José Peres de 152, 153
 Sousa, Marquês de 86
 Sousa, Martim de 29
 Sousa, M. Rebelo de 145
 Sousa, Pero de 29
 Sousa Rosa, Tomás de 93, 94, 95, 96, 97
 Sousa Sousa Caldas Vianna e Andrade, José de 65
 Sousa Teixeira Pinto, Louis 465, 467–470
 Sousa, Tomé de 30
 Sousa Uva, Joaquim de 215
 Souto e Castro, Carlos 304
 Stanley, Henry 166
 Staten, Nico van 119
 Stuemmer, Willibald von 93
 Stumm, Wilhelm von 68
 Suzuki, Yoshitaro 121
 Szabó, József (José) 327
 Szabó, jr. 327
- T**
 Taswell, Harold 403
 Taty, Alexandre 270, 356, 357, 384, 385, 386, 387, 415
 Taylor, Samuel 131
 Teixeira Pinto, João 50, 95, 96
 Teixeira Teles Grilo, Manuel Augusto 261
 Telepneva, Natalia 230
 Telo, José 202
 Thomas, Hugh 47
 Toco, Simão Gonçalves 321, 322, 323
 Toghrul, chan 20
 Tomás, Américo 145, 219, 283
- Tomasz z Kempen 104
 Torres Lima, João 409
 Touré, Ahmed Sekou 141, 159, 165, 166, 256
 Touré, Samori 165
 Touré, Samory 164
 Toyo, Hideki 121
 Traoré, Diarra 166
 Traves, João Baptista 270
 Tristão, Nuno 23, 27
 Truman, Harry 125
 Tua, Sandra 35
 Tucker, Spencer 268
 Tusamba, Isabel 240
 Twardowski, Marek 231
- U**
 Uys, Jamie 426
- V**
 Vacchi, Dante 323, 324, 325, 330
 Valente, Vasco Pulido de 105
 Valera, Éamon de 125
 Vallseca, Gabriel de 116
 Vargas, Getúlio Dornelles 117
 Velho, Alvaro 26
 Veloso de Antas Varajão, Maria Estela 435
 Veloso, Manuel Neves 464, 465
 Veló Mosquera, José „Pepe” 146, 147, 149, 153, 154, 157, 158
 Veló, Victor 149
 Venano. *zob.* Zembo Faty, Rafael
 Venter, Al 386
 Vergueiro, José Alberto 86
 Verwored, Henrok 403
 Vieira, António 184
 Vieira Borges, João 7, 8, 9
 Vieira Lopes, Benigno 371, 372, 432
 Vieira Soares, Augusto 70
 Villalobos, Luís 72
 Viñas, Angel 114
 Viriatus 112
 Voster, Balthazar 459
- W**
 Waals, W.S. van der 263, 267, 272, 292, 312, 336, 349, 357, 432, 454, 459, 478

Wachuku, Jaja 137
 Wahle, Kurt 95, 96, 97
 Walters, Alexander 132
 Walvin, J. 47
 Warszawski, Roman 170, 360
 Washington, Booker 135
 Wattysydów, ród 22
 Weigert, Stephen 398, 400
 Weiss, Kenneth 115, 117
 Weissman, Stephen 399
 Wellesley, Arthur 39
 Wendt, Jan 116
 Wiktoria, królowa 175
 Wilhelm II 84
 Wilhelmina, królowa 65
 Wilk, W. 177
 William, Robert 244

Williams, Henry 131
 Wilson, Howard 49
 Wilson, Richard 469
 Wilson, Woodrow 132, 133
 Wituch, Tomasz 60, 102, 107, 110, 126

Yaffe, Helen 378
 Yolou, Fulbert 237
 Yoshioka, płk 121
 Youlou, Fulbert 171, 357, 362
 Young, Robert 133

Zawadzki, Tadeusz 16
 Zeimoto, Francisco 28
 Zembo Faty, Rafael 430, 432
 Zhilzang, Wu 120
 Zhou Enlai 393

Skorowidz nazw geograficznych

31 de Janeiro, osiedle 305

Abisynia, *zob.* Etiopia

Abmbrizete 293

Acuito 456

Addis Abeba 140, 354

Adel, sułtanat 29

Aden 27

Admiralskie, Wyspy, *zob.* Seszele, wyspy

Afganistan 138

Afryka 8–10, 14–16, 21–23, 25, 28–30, 33, 35, 43, 45, 46, 49, 51–53, 59–61, 65, 68, 83, 84, 91, 93, 100, 101, 104, 116, 129–131, 133–136, 138, 139, 141, 142, 152, 159, 161–163, 172, 176, 182, 191, 201, 204, 205, 209, 212, 213, 222, 225, 230, 234, 238, 239, 241, 251, 254, 271, 275, 277, 281, 283, 285, 308, 314, 316, 354, 357, 359, 361, 364, 365, 367, 370, 375, 386, 408, 413, 425, 434, 464

Afryka Centralna 170, 240

Afryka Południowa, *zob.* Republika Południowej Afryki

Afryka Południowo-Zachodnia 83, 133, 182, 183

Afryka Północna 21, 117, 368

Afryka Równikowa 166

Afryka Wschodnia 33, 76, 84, 176

Afryka Zachodnia 117, 143, 163

Afryki Równikowej, Związek 234

Águeda 192

Aideia Viçosa 274

Aileu 66

Ajudá 49, 186

Akdżawadżat 23

Akra 132, 139, 221, 268, 270

Albania 124

Albion, *zob.* Wielka Brytania

Alcáçovas 22, 25

Alcochete 194

Aldeia Formosa, lotnisko 220, 350

Aldeia Viçosa 344

Aleksandria 53, 362

Alfândega 294

Alfeite 59, 212, 216

Algarve 40

Algier 215, 393, 408, 473

Algieria 10, 130, 136, 137, 143, 172, 190, 191, 215, 224, 234, 252, 270, 286, 292, 323, 325, 341, 343, 354, 355, 360, 364, 365, 393, 473, 477

Alto Chicapa 431

Alto Cuito (ob. Tempué) 418, 437, 438, 451

Ambon, wyspa 33

Ambriz 47, 50, 59, 242, 243, 278, 279, 287, 293, 295, 296, 308, 333, 411

Ambrizete 279, 284, 298, 308, 309, 333

Ambuíla 272, 297

Ameryka 19, 43, 131, 268

Ameryka Południowa 148, 184, 367

Ameryka Północna 29, 125

Anapasso 296

Andaluzja 34

Anglia, *zob.* Wielka Brytania

Angoche 45

Angola 7, 9–11, 13–15, 19, 24, 37, 46, 48, 49, 51, 53, 54, 56, 57, 59, 60, 64, 72, 76–81, 83, 95, 96, 101, 102, 104, 112, 114, 118, 129, 134, 138–142, 147, 149, 150, 156, 159, 162, 171, 172, 176, 177, 182, 183, 185, 186, 188, 191, 201, 204, 205, 209, 212, 213, 215, 216, 218,

- 220, 221, 224, 225, 234–480
- Angola Portugalska 162, 171, 241, 247
- Angoli, Ludowa Republika 247, *zob. też* Angola
- Angra do Heroísmo 26, 194
- Anibal Afonso 387
- Annobón 24, 37
- Ano Bom, *zob.* Annobón
- Antarktyka 117
- António Enes 277
- Antwerpia 148
- Antyle 25, 134
- Antyle, Małe 153
- Aquela da Zombo 332
- Arabska Demokratyczna Republika Sahrawi, *zob.* Sahara Zachodnia
- Arabska, Zatoka 25
- Arabskie, Morze 126, 159
- Arabski, Półwysep 26
- Aragonia 22, 116
- Argentyna 148, 150, 470, 471
- Arkin, zatoka 23, 24
- Artur de Paiva 243, *zob. też* Cuvango
- Asila 21
- Ataúro, wyspa 68
- Atlantycki, Ocean 19, 25, 30, 34, 37, 41, 43, 115, 116, 117, 118, 148, 152, 153, 186, 236–239, 243, 244, 275, 362, 473
- Atlantycki, Ocean (Południowy) 117, 221
- Atlantyk, *zob.* Atlantycki, Ocean
- Australia 121, 133
- Austria 124
- Austro-Węgry 70, 73, 74
- Aveiro 192
- Aviro 59
- Azja 20, 29, 33, 59, 119, 138
- Azja Środkowa 20, 142
- Azory 22, 23, 25, 31, 37, 47, 58, 59, 60, 72, 107, 112, 115–118, 124, 125, 147, 158, 185, 186, 219, 220, 224, 226, 275, 307, 314, 477
- B**ab el-Mandeb, cieśnina 27
- Badajoz, dystr. 106
- Bafatá, lotnisko 220
- Bahia 41, 42
- Bahrajn 27
- Baia dos Tigres, *zob.* Zatoka Wielkiej Ryby
- Bailundo 104, 243, 279, 302, *zob.* Teixeira da Silva
- Baixa de Cassanje, dystr. 159, 260, 263–265, 267, 269, 314
- Baixo, wyspa 186
- Bajador, przyl. 22, 24
- Baku 133
- Balacende 296, 358
- Baluarte 28
- Banda Oriental, *zob.* Cisplatina
- Banda, Ruphio 400
- Bandung 138
- Banga 362
- Bangu 305
- Banzacomo, *zob.* Zanza Coma
- Banza Quina 332
- Banza Tadi 306
- Barawa 28
- Barbados 153
- Barcelona 286
- Bargança 192, 193
- Barotse, region 59
- Barotziland-Południowo-Zachodnia Rodezja, protektorat 234
- Barraca 350
- Barreiro 150, 226
- Bartoseland 177
- Basra 73
- Bata Sano 388, 390
- Batawia 33, *zob. też* Jayakarta
- Bathurst 221
- Bechuanaland, *zob.* Botswana
- Beczuana, *zob.* Botswana
- Beira 34, 65, 72, 178, 179, 195, 205, 212, 219, 220, 222, 244, 277
- Beiras, dystr. 103
- Beja 193, 435
- Bejrut 71
- Bela Vista 341
- Belém (ob. dz. Lizbony) 112
- Belgia 51, 52, 59, 106, 130, 133, 138, 166, 167,

- 169, 202, 285
 Belo Horizonte 150, 329
 Bembe 273, 274, 279, 294, 298, 310, 321
 Bengo, dystr. 239, 363
 Benguela 45, 195, 238, 239, 242–245, 248, 363, 411
 Benguela, dystr. 239, 248, 480
 Benguelski, Prąd 241
 Benin 186, *zob. też* Dahomej
 Berlin 52, 56, 60, 61, 68, 73, 355
 Bessa Monteiro 309, 310
 Biały, Przylądek 23
 Bicesse 268
 Bicholim 358
 Bié, dystr. 239, 248, 363, 396, 402, 423, 429, 478, 480
 Bijagós, Wyspy 50
 Bije, wyżyna 236
 Biko, wyspa 24, 37, 147, 156
 Birila 326
 Birma 129, 138
 Bismarcka, archipelag 118
 Bissalanca 222, 223
 Bissalanca, lotnisko 220
 Bissau 45, 65, 194, 204, 205, 209, 212, 221
 Bite-Bite, rz. 274
 Bivaca 333
 Bliski Wschód 20, 118, 161, 386
 Boane 195
 Boiro, więzienie 165
 Bolama 46
 Bolama, wyspa 50, 218
 Bombaj 33
 Botswana 59, 180, 181, 236, 425, 459
 Bougainville, wyspa 118, 160
 Braga 107, 192, 462
 Brazylia 15, 25, 27–31, 34, 35, 37–43, 46, 50, 53, 56, 67, 131, 141, 146, 148, 157, 158, 184, 188, 223, 241, 259, 349
 Brazzaville 136, 137, 171, 172, 272, 354, 356, 360, 361, 362, 364, 369, 370
 Bruksela 52, 134, 167
 Brytyjska Afryka Wschodnia 172
 Brytyjskie, Wyspy 38, 55
 Brytyjski Protektorat Środkowej Afryki 57, *zob. też* Malawi
 Bubaq, lotnisko 220
 Buba, rz. 330
 Bucu Zau 387, 388
 Budapeszt 355
 Buela 272
 Buenos Aires 148, 470
 Bułgaria 124, 393
 Bungo 294
 Burundi 106, 133
 Burz, Przylądek, *zob. Dobrej Nadziei, Przylądek*
 Butiama 174
Ca 422
 Cabaca 445
 Cabinda, *zob. Kabinda*
 Cablac, góry 68
 Cabo Blanco, *zob. Biały, Przylądek*
 Cabo Mesurado, *zob. Mesurado, przyl.*
 Cabo Verde, *zob. Zielony, Przylądek*
 Cacheu 46
 Cacine 49
 Caconda 45
 Cacongo, królestwo 237
 Cafaria 408
 Cafulie, rz. 442
 Caianda 419, 420
 Caicas 193
 Caiengue 296
 Caienda 298
 Caiudo Post 79
 Caixto 411
 Caje 370
 Calambinga, rz. 344
 Calicut, *zob. Kozhikode*
 Calueque, zapora 460
 Camafuáfua 420, 422
 Cambambe 243
 Cambatela do Negage 293
 Cameia 467
 Camgamba 433

- Camissombo, dystr. 408
 Campolide 103
 Campo Maior 40
 Camucongolo 300
 Canacassala 352, 370
 Canange, rz. 437, 442
 Canberra 122
 Candende 352
 Cangombe 418, 437, 451, 456, 459
 Cannanore 27
 Canudos 31
 Capelongo 243
 Cap Matifou 215
 Caprivi, pas 236, 459
 Caracas 149
 Caripande 442
 Carmona 242, 247, 272, 273, 276, 279, 280, 294,
 300, 305, 333
 Casablanca 158, 221
 Casa da Telha 308
 Cassai Gare 443
 Cassai, rz. 46, 238, 396, 418, 456
 Cassambe 397, 398, 430, 456
 Cassange 258, 350
 Casseno 326
 Cassinga 243, 375, 456
 Castel Branco 192
 Castries 153
 Castro Marim 21
 Catete 257, 293, 371, 443
 Catoty 429
 Caela 442
 Cavanda, rz. 422
 Cavungo 420
 Caxcito 293
 Caxito 264, 295, 296, 411, 443, 478
 Cazombo 397, 415
 Cazombo, Występ 396, 397, 420, 422, 423, 442
 Cejlon 27, 33, 124, 129, 138
 Centralny, Płaskowyż 236, 238, 241
 Ceule, rz. 442
 Ceuta 7, 14
 Chagas, jez. 422
 Chaimite 60
 Chamutete 243
 Chaves 105, 192, 193, 435
 Chefoo 119
 Chicaluege, rz. 437, 438
 Chicapa, rz. 396
 Chicoa, lotnisko 222
 Chifumage, rz. 422, 423, 437, 438
 Chile 42
 Chilombo 253
 Chiluage 397
 Chimanha, rz. 455
 Chimbete 385, 387, 390
 Chimbila 408
 Chinde 57, 76
 Chingungo 385
 Chiny 7, 14, 28, 29, 30, 60, 67, 119, 120, 138, 139,
 142, 166, 170, 174, 176–179, 186, 231, 244,
 253, 255, 268, 354, 355, 393, 397, 398, 400–
 402, 405
 Chińska Republika Ludowa, *zob.* Chiny
 Chios 71
 Chiromo 55
 Chirumla 97
 Chitado 286
 Chitege 474
 Chittagong 27
 Chiume, rz. 396
 Chivobo 385
 Chomba 93
 ChRL, *zob.* Chiny
 Ciemności, Morze 22
 Cima, wyspa 186
 Cisplatinia 42
 Ciudad de Nuestra Señora del Buen Ayre, *zob.*
 Buenos Aires
 Cocalo, lotnisko 220
 Coimbra 105, 109, 110, 112, 192, 443, 475
 Colombo 33, 138
 Colua 344
 Comaxilo, lotnisko 220
 Combe do Zombo 300, 305
 Conda 272

- Conselica 323
 Coquilhatville 169
 Corvo, wyspa 116
 Costermansville 268
 Covilhã 21, 192
 Cuamato 79, 104
 Cuanavale, rz. 456
 Cuando 442
 Cuando, rz. 253, 396, 418, 425, 469
 Cuando, szlak 418
 Cuando-Cubango, dystr. 238, 239, 248, 363, 396,
 410, 425, 427, 429, 459, 469, 478, 480
 Cuangar 78, 79
 Cuango 259
 Cuango, rz. 57, 234, 238, 343, 396, 431, 442
 Cuanza (Kuanza), rz. 46, 104, 238, 243, 245, 313
 Cuanza Norte, dystr. 239, 247, 279, 363, 480
 Cuanza Południowa, dystr., *zob.* Cuanza Sul,
 dystr.
 Cuanza Północna, dystr., *zob.* Cuanza Norte
 Cuanza, rz. 396
 Cuanza Sul, dystr. 239, 247, 363, 411, 480
 Cubal 244
 Cubango, rz. 104, 236, 238, 396, 459
 Cuchi 243
 Cuemba 442
 Cuene, rz., *zob.* Cunene, rz.
 Cuilo, rz. 396
 Cuimba 272, 274
 Cuito 243, 244, 456
 Cuito Cuanavale 243, 418, 425, 459
 Cuíto Cuanavale, lotnisko 220
 Cuito, rz. 238, 253, 396, 442
 Cunda Ria-Baza 260, 261
 Cunene, dystr. 248, 363
 Cunene, rz. 54, 78, 79, 81, 234, 236, 238, 243,
 245, 375, 460
 Curaçao 149, 152
 Cuvango 243
 Czad 141, 171
 Czarny Kontynent, *zob.* Afryka
 Czarny Łąd, *zob.* Afryka
 Czechosłowacja 393
 Czerwone, Morze 27
D
 Dadra 58
 Dahomej 37, 49, 186
 Dakar 163, 165
 Dala 431
 Daleki Wschód 60
 Daman 14, 33, 58, 159, 186, 196
 Damão, *zob.* Daman
 Damba 274, 279
 Dambos, las 365
 Dande, rz. 243
 Dange 305, 411
 Dange, rz. 301, 305, 323, 333
 Dania 410
 Danza Zombo 300
 Dar es Salaam 95, 173, 175, 178, 181, 244, 361,
 362, 410, 430
 Dekan, półwysep 126, 269
 Delgado, Przylądek 45
 Delgado, Zatoka 51
 Dembos, reg. 105, 272, 292, 326, 333, 335, 352,
 353, 357, 360, 361, 364–366, 370, 372, 373,
 375, 378, 411, 417, 430, 432, 443, 452, 476
 Deutsch-Südwestafrika, *zob.* Niemiecka Afryka
 Południowo-Zachodnia
 Devon 215
 Dili 64, 65, 66, 67, 68, 119, 120, 121, 122, 123
 Dilolo 398, 420
 Dilolo, jez. 396, 422, 437, 438
 Diu 14, 27, 33, 159, 186, 196
 Djoué 362
 Dobrej Nadziei, Przylądek 25, 28, 53, 423
 Dolise 362
 Dolnogwinejski, Próg 45
 Dondo 293
 DRK, *zob.* Konga, Demokratyczna Republika
 DSWA, *zob.* Niemiecka Afryka Południowo-Za-
 chodnia
E
 Egipt 27, 134, 141, 142, 271, 354, 355, 397, 400
 Elizabethville 221, 354
 Elmina 33

Elvas 193, 368
 Emilia-Romania, region 323
 Entroncamento 193
 Erlenbah am Main 212
 Escambray, góry 366
 Esperança 362
 Espinho 192, 193
 Essungo, pole roponośne 383
 Estado da África Ocidental, *zob.* Angola
 Estado Novo, *zob.* Nowe Państwo
 Estado Português da Índia, *zob.* Indie Portugal-
 skie
 Estremoz 193, 358, 462
 Etiopia 20, 26, 29, 139, 246, 267
 Eupua, wodospady 236
 Europa 19, 20, 28–30, 35, 40, 58, 83, 84, 90, 111,
 112, 119, 125, 131, 136, 141, 166, 170, 186,
 218, 294, 314, 404, 462
 Europa Środkowa 106, 174
 Europa Wschodnia 106
 Europa Zachodnia 161
 Evian 138
 Évora 193
 Evora Monte 45

Faial, wyspa 116, 117
 Farim 46, 194
 Faro 193
 Fazenda Loge 309
 Fazenda Madureira 358
 Fazenda Maria Teresa 341
 Fazenda Sá 344
 Fazenda Tentativa 287, 295
 Federacja Afryki Centralnej 178
 Federacja Afryki Wschodniej 174
 Federacja Malajska 129
 Fernando Pó, wyspa, *zob.* Biko
 Ferro, wyspa 186
 Figueira da Foz 192, 213
 Filipiny 28, 61, 128
 Finlandia 124
 Flandria 20, 74, 105
 Flores, wyspa (Azory) 116

Flores, wyspa (Małe Wyspy Sundajskie) 64
 Floryda 148, 152
 Fogo, obóz 422
 Fora, wyspa 186
 Fortaleza de Messangano 104
 Fort de Goede Hoop 423
 Forte Princesa Amélia 104
 Forte Roeadas 321
 Fortes Rozados 80
 Fort Immanuel 27
 Fort Lauderdale 148
 Fort of São João Baptista de Ajudá 186
 Fort São Sebastião 28
 Francja 30, 38, 39, 49, 51, 54, 55, 68, 69, 74, 102,
 105, 107, 115, 119, 125, 129, 131, 133, 136,
 137, 162, 164, 166, 169, 171, 185, 188, 190,
 191, 215, 223, 234, 252, 272, 285, 286, 322,
 330, 331, 340, 443, 460, 473, 475
 Francuska Afryka Równikowa 141, 171, 221, 234
 Francuska Afryka Wschodnia 130
 Francuska Afryka Zachodnia 163, 165
 Francuska, Unia 137
 Francuska, Wspólnota 164, 166, 171
 Fryburg 402
 Fuessi 332
 Fujian 28
 Funchal 72, 194

Gabela 242, 243
 Gabon 141, 143, 171, 240
 Gabu, *zob.* Nova Lamengo
 Gago Coutinho 397, 408, 409, 430, 459
 Gago Coutinho, lotnisko 220
 Gaia 19, 192
 Galicja 39, 105, 157
 Gambia 163, 221, 256
 Gambia, rz. 23, 163
 Gambos 80, 243
 Ganga-Mexita, senzala 259
 Gazy, Królestwo 59
 Gdańsk 230
 Geba 46
 Geestemünde 71

- Genewa 477
 Genua 21, 303
 Germania, *zob.* Niemcy
 Ghana 33, 130, 132, 136, 137, 139, 149, 159, 221, 264, 267, 268, 270, 355, 360, 364, 386
 Ginetes 322
 Goa 14, 27, 28, 33, 58, 65, 104, 159, 172, 186, 196, 205, 221, 358
 Golungo Alto 350
 Gorée, wyspa 163
 Graciosa, wyspa 116
 Great Fish Bay, *zob.* Zatoka Wielkiej Ryby
 Grecja 42
 Grenlandia 117
 Guadelupa 134
 Guararapes 34
 Guarda 192
 Gudźarat, sułtanat 27
 Gujarat 27
 Gwinea 7, 9, 11, 13–15, 19, 23, 24, 37, 45, 47–49, 54, 64, 77, 95, 112, 118, 129, 130, 142, 159, 164–166, 173, 185, 188, 189, 198, 201, 204, 205, 209, 212, 213, 218, 219, 220, 225, 247, 254, 256, 273, 328, 331, 358, 378, 390, 413, 436, 450, 477
 Gwinea Bissau 9, 10, 23, 162, 166, 176, 186, 221, 330
 Gwinea Hiszpańska 130, 147
 Gwinea Holenderska 34
 Gwinea Konakry 13, 149, 162, 164, 204, 360, 362
 Gwinea Portugalska 14, 138, 165
 Gwinea Równikowa 24, 130
 Gwinei, Republika 138, 162
 Gwinejska, Zatoka 24, 37, 49, 143, 360
- H**ala 370
 Hamburg 137
 Hawana 118, 148, 154, 157, 361, 364, 365
 Helgoland 236
 Henrique de Carvalho 243, 247, 287, 397, 430, 444, 451, *zob. też* Saurimo
 Henrique de Carvalho, lotn. 220, 452
 Hiszpania 26, 30, 31, 37, 39, 41, 56, 60, 61, 69, 105, 106, 114, 124, 126, 129, 130, 146, 147, 149, 155, 157, 185, 202, 215, 223, 286, 322, 360, 405, 408, 425, 435, 473
- Holandia 118, 119, 225, 285, 322
 Holenderskie Indie Wschodnie 33, 119, 134
 Holenderskie Złote Wybrzeże, *zob.* Gwinea Holenderska
 Honduras 362
 Hong Kong 153
 Horn, Przylądek 65
 Horta 72, 117, 194
 Huambo, dystr. 239, 243, 248, 363, 411, 480
 Huambo, m. 244, *zob. też* Nova Lisboa
 Huíla, dystr. 59, 77, 80, 81, 83, 238, 239, 242, 248, 411
 Humbe 79, 80, 81
 Humpata 80, 104
- I**beryjski, Półwysep 64, 69, 115, 117, 146, 155
 Ibiza 408
 Icolo a Bengo 257
 Ifni 130
 Ilha de Moçambique 45
 Ilhas Desertas 186
 Ilhas Selvagens 186
 Ilhéu Bom Bom 143
 Ilhéu Carvão 143
 Ilhéu das Cabras 143
 Ilhéu das Rolas 143
 Ilhéus das Formigas 116
 Imala 97
 Imperium Brytyjskie, *zob.* Wielka Brytania
 Indie 14, 19, 24, 26, 27, 28, 30, 33, 34, 47, 53, 58, 60, 114, 126, 129, 134, 138, 159, 186, 196, 212, 252, 267, 269, 270, 286
 Indie Brytyjskie 129
 Indie Holenderskie 64
 Indie Portugalskie 19, 27, 29, 72, 114, 186, 196, 252, 273, 286
 Indie Zachodnie 131, 153
 Indochiny 129, 164, 323, 477
 Indochiny Francuskie 134
 Indochiński, Półwysep 129, 138, 215

Indonezja 27, 33, 64, 126, 129, 138, 186, 267, 354
 Indyjska, Unia, *zob.* Indie
 Indyjski, Ocean 19, 25–28, 33, 46, 51, 55, 88, 90,
 91, 119, 178
 Ingo, *zob.* Veira Lopes, Beningo
 Inhaca, wyspa 51
 Inhambane 195, 277
 Ipiranga, rz. 41
 Irak 9, 133, 134, 355
 Iringa 100
 Irlandia 124, 125, 267, 270
 Islandia 117, 158
 Itoculo 97
 Itombe 293
 Itungi, jez. 93

Jakuba, Wyspa 163
 Jamajka 135, 136
 Japonia 7, 28, 30, 33, 101, 119, 120, 121, 124, 133
 Jawa 33
 Jayakarta 33
 Jimbe, post. gran. 420
 Jimpungu, baza 382
 João Belo 277
 Joinville-le Point 150
 Jordania 124
 Jurenge, rz. 96
 Kabinda 15, 47, 50, 54, 172, 186, 219, 234, 237,
 238, 240, 242, 247, 248, 251, 256, 270, 279,
 281, 282, 286, 357, 360, 362–365, 371, 375,
 380, 382–394, 399, 409, 413, 415, 421, 433,
 434, 444, 455, 469
 Kabinda, dystr. 480
 Kabinda, m. 220, 237, 241, 247, 250, 253, 287, 380,
 386
 Kabundu, baza 444
 Kafue 46
 Kahuca, ob. szkol. 391
 Kahundu, obóz 440
 Kair 53, 138, 139, 140, 386
 Kaiser-Wilhelmsland, *zob.* Ziemia Cesarza Wil-
 helma
 Kakamas 83

Kakokol 371, 372
 Kalahari, Kotlina 396
 Kalahari, pustynia 236
 Kambodża 124, 129
 Kamerun 52, 133, 176, 246, 378, 425
 Kampala 174, 402
 Kamuna, ob. szkol. 391
 Kanada 29, 73, 477
 Kanaryjskie, Wyspy 22, 25
 Kansanshi 399
 Kanton 67
 Kaohsiung 231
 Kapsztad 53, 130, 423
 Karaczi 212
 Karaiby 134, 141, 148, 153, 154, 156
 Karoliny 60, 61, 118
 Kasai 168, 399, 403
 Kasai, rz. 441, 442, 474
 Kasai, szlak 440
 Kasamans, rz. 49, 54
 Kasangula 181
 Kasr al-Kabir, Al- 31
 Kastylia 22, 25
 Katanga 168, 170, 243, 244, 354, 355, 356, 357,
 399, 401, 403, 404, 409, 418
 Katima Mulilo 459
 Kayor, Królestwo 163
 Kebo 362
 Kenia 137, 139, 174, 259, 402, 425
 Khorab 81, 84
 Kiautschou 119
 Kikunzu 355
 Kilwa 90, 172
 Kimongo 387
 Kinkuzu 336, 337, 371, 372
 Kinszasa 45, 169, 254, 255, 268, 321, 323, 336,
 354, 364, 378
 Kionga, Trójkąt 52, 76, 85, 87, 90, 106
 Kizamba, ob. szkol. 391
 Kochi 27, 33
 Koepang 122, *zob.* Kupang
 Kolwezi 244
 Konakry 165, 166, 362

- Konakry, lotnisko 204
- Konga, Demokratyczna Republika 45, 46, 162, 166, 169, 170, 234, 237, 239, 240, 244, 255, 268, 270, 286, 292, 312, 321, 323, 332, 335, 336, 337, 341, 354, 355, 356, 360, 361, 364, 371, 380, 385, 387, 388, 399, 403, 409
- Konga, Kotlina 236
- Konga, Ludowa Republika, *zob.* Konga, Republika
- Konga, Republika 162, 167, 171, 172, 234, 237, 240, 254, 258, 354, 357, 360, 362, 364, 366, 369, 371, 375, 378, 382, 383, 385, 387, 388, 409
- Kongo 130, 138, 139, 141, 160–162, 166–172, 176, 191, 209, 212, 219, 237, 239, 240, 243–245, 256, 258, 259, 263, 265, 267–270, 272, 282, 292, 297, 300, 305–307, 310–312, 321–323, 332, 353–355, 360–362, 366, 372, 373, 375, 380, 384, 386, 396, 397, 401, 403–405, 419, 452
- Kongo Belgijskie 138, 159, 166, 167, 221, 234, 245, 258, 265, 268, *zob. też* Konga, Demokratyczna Republika
- Kongo Brazzaville 141, 162, 167, 171, 234, 276, 388
- Kongo dya Ntotila, *zob.* Kongo, królestwo
- Kongo Francuskie 162, 171, 234, 340
- Kongo Kinszasa 167, 234, 239, 335, 388, *zob. też* Konga, Demokratyczna Republika
- Kongo, królestwo 29, 166, 239, 240, 255, 268, 269, 444
- Kongo Léopoldville 159, 167, 234, 270, *zob. też* Kongo Belgijskie
- Kongo Portugalskie 237
- Kongo, rz. 25, 45, 50–53, 171, 212, 234, 237, 245, 253, 256, 279, 308, 311, 319, 323, 360, 364, 371, 378, 385, 396
- Kongo Środkowe, *zob.* Kongo Brazzaville
- Kongo, Wolne Państwo 52, 57, 83, 167, 237
- Korea Północna 138, 393
- Korei, Republika 399
- Korsyka 116
- Korzenne, Wyspy, *zob.* Moluki
- Kostaryka 135
- Kozhikode 26, 27
- Krystaliczne, Góry 45
- Książęca, Wyspa 143
- Kuba 118, 170, 172, 204, 255, 357, 360, 361, 364, 365, 366, 378, 418
- Kuibala, *zob.* Quibala
- Kuisi, ob. szkol. 391
- Kunane, rz., *zob.* Cunene, rz.
- Kunene, rz., *zob.* Cunene, rz.
- Kupang 64, 119, 121
- Kursk 286
- Kwilu 259
- L**
- Labrador 25, 158
- Lagos 193
- La Guaira 149
- Lajes 118, 220, 224, 307
- Lajes, lotn. 117
- Lamego 192, 215
- Lamengo 191
- Laos 129
- La Plata, rz. 42, 470
- Laranutka 64
- Las Piedras 42
- Lefunde, rz. 274, 307
- Leiria 192
- Lemba-Lemba 300, 305
- Léopoldville 169, 170, 221, 245, 253, 254, 268, *zob. też* Kinszasa
- Leshoma 181
- Lesotho 461
- Léua 418, 437, 474
- Liban 129, 133
- Liberato, faz. 344
- Liberia 139, 221
- Libia 124, 129, 139, 234
- Libongo 296
- Libreville 221
- Lidede 95
- Lifau 64
- Lifune, rz. 296, 412
- Limassol 231
- Limpopo, rz. 175
- Lindi 73, 90, 91
- Liquiçá 120

- Livingstone'a, Wodospady 45
- Livorno 87
- Lizbona 8, 14, 15, 23, 25, 27, 29, 31, 34, 37–43, 46, 49–53, 55, 56, 58–63, 65–73, 77, 81, 83–85, 87, 88, 90, 92, 93, 97, 103–107, 109, 112, 114, 116, 117, 119–122, 124, 126, 128, 130, 134, 135, 137, 143, 148, 150, 155, 158, 162, 179, 185, 193, 194, 203, 209, 216, 219, 221, 223, 224, 226, 228, 230, 234, 248, 264, 269, 273, 276, 282, 285, 292, 303, 306, 307, 330, 337, 340, 341, 343, 346, 375, 384, 392, 399, 401–403, 413, 425, 435, 456–459, 462, 473, 477
- Loango, królestwo 237
- Lobito 195, 212, 239, 242–245, 253, 357, 400, 403, 470
- Loche, rz. 370
- Loge, rz. 308, 309, 310, 323, 372
- Londyn 39, 47, 50, 51, 53, 55, 60, 61, 69, 76, 115, 131, 134, 135, 136, 138, 153, 174, 176, 177, 178, 181, 221, 436
- Longa 260, 418, 425, 451
- Loubomo 362
- Lourenço Marques 45, 59, 61, 72, 84, 87, 97, 104, 119, 195, 205, 212, 221, 223, 245, 277
- Lourenço Marques, dystrykt 81
- Lourenço Marques, lotnisko 222
- Lourenço Marques, Przylądek 45
- Lozanna 355, 402
- Lozi 399
- Luacano 420, 422, 437
- Lúali 362, 386
- Luambe 362
- Luambla 93
- Luambo, rz. 422
- Luanda 33, 46, 50, 65, 72, 81, 104, 118, 150, 156, 194, 195, 205, 212, 219–222, 238, 239, 241–243, 245, 247, 248, 251–254, 257, 259, 261, 264, 265, 267–269, 272–277, 279, 281–287, 292, 293, 295, 296, 298–300, 306–308, 310, 311, 315, 316, 320, 321, 325, 326, 329, 331, 333, 334, 337, 341, 343, 346, 350–352, 361, 363, 369, 371, 373, 388, 394, 402, 409, 410, 417, 425, 426, 429, 432, 450, 451, 455, 459, 465, 473, 475
- Luanda, dystr. 239, 247, 286, 480
- Luando, rz. 442
- Luao, rz. 398
- Luatamba, rz. 437, 442
- Luau, *zob.* Teixeira de Sousa
- Lubango 78, 80, 239, 243, 425, *zob. też.* Sá da Bandeira
- Lubango, góra 238
- Lucala 104, 293
- Lucava 272
- Lucinga 294, 305
- Lucunga 274, 310
- Lucusse 396
- Luembe, rz. 396
- Luena, *zob.* Luso
- Luena, rz. 418
- Lué, rz. 333
- Lugenda, rz. 94
- Luíana 243
- Luio 442
- Lui, rz. 396
- Lukelendi 94
- Lukula 362
- Lulo, *zob.* Teixeira de Sousa
- Luluabourg 221
- Lumbo 277
- Lumege 437
- Lumege, rz. 442
- Lumeje 422, 467, 474
- Lund 400
- Lunda, dystr. 238, 239, 242, 247, 396, 397, 408, 480
- Lunda Południowa, dystr. 363
- Lunda Północna, dystr. 363
- Lundina 386
- Lungué-Bungo, rz. 396, 401, 454
- Lupire 451
- Lúrio, rz. 97, 98
- Lusaka 177, 393, 400, 410, 430
- Lusanga, ob. szkol. 391
- Luso 242, 243, 248, 284, 341, 397, 401–403, 420, 430, 431, 438, 444, 451, 455, 474

Luso, lotnisko 220, 403

Lutai 253

Lutembo, rz. 422, 438

Luvaca 334

Luvo 308, 332, 365, 371

Luvua, rz. 442

Lúvua, rz. 422

Luvuei 396

Luzytania, *zob.* Portugalia

Lympstone 215

Lys 74, 105

Mabubas 296

Macocola 294, 444, 445

Macolo, rz. 445

Macondo 300

Madagaskar 27, 176

Madera 22, 23, 37, 47, 63, 72, 115, 125, 185, 186,
205, 219, 221, 226, 314

Madimba 272, 305

Madirnba 310

Madryt 42, 130, 146, 221, 473

Mafra 194

Maghreb 137, 139

Magul 104

Mahuta, *zob.* Maúta

Majorka 116

Makau 7, 14, 15, 28, 31, 33, 34, 37, 47, 60, 65–67,
77, 114, 120, 126, 186, 205, 435

Makonce, płaskowyż 84

Makondi, płaskowyż 90

Malaje 190, 426

Malakka 27, 28, 33

Malakka, cieśnina 27

Malange, dystr. 396, 480

Malanje 104, 241, 243, 247, 259, 260, 261, 264,
267, 287, 350, 451

Malanje, dystr. 239, 242, 247, 257, 363, 455

Malanje, lotnisko 220

Malawi 54, 55, 57, 76, 137, 162, 174, 176, 178,
461, *zob. też* Brytyjski Protektorat Środko-
wej Afryki

Malawi, jez. 55, 93

Malawi, Republika, *zob.* Malawi

Malediwy 27

Malezja 129, 267, 270

Mali 141, 163, 164

Mali, Federacja 141, 162, 164

Mali, Imperium 23

Małe Wyspy Sundajskie 64

Manchester 136

Mandat Południowego Pacyfiku 133

Maputo, rz. 51

Maputo, Zatoka 51, *zob. też* Delgado, Zatoka

Maquela do Zombo 243, 272, 292, 321, 333

Maquela do Zombo, lotnisko 220

Maranhão 42

Marco 25 422, 438

Mare Tenebrarum, *zob.* Ciemności, Morze

Margarido, fazenda 410

Maria Fernanda 300, 411

Mariany, archipelag 60, 61, 118

Maria Paula 367

św. Marii, przylądek 24

św. Marii, Wyspa 163

Marimba 260, 261

Marimba Nguengo 262

Marioco, post. 445

Maroka, Królestwo 129

Maroko 22, 23, 30, 130, 139, 147, 169, 190, 221,
267, 270, 323, 343, 345, 360, 364, 475

Marracuene 60, 104

Marrupam, lotnisko 222

Marshalla, Wyspy 118

Martelo, David 13

Martynika 270

Masholand 57

Maskat 33

Massachusetts 131

Massanza, rz. 445

Massau 445

Massibi 422

Mata Bala 352

Matabeland 57

Matadi 45, 234, 253, 323, 378

Matala 238, 243

- Matanzas 362
 Matetc 350
 Maubere 120
 Maucatar 66
 Mauretania 23, 130
 Mauritius 27, 176
 Mauritsstad, *zob.* Recife
 Maúta 90
 Mavinga 243, 418
 Mayobe 237, 383
 Mayombe 256
 Mayumbe, *zob.* Mayombe
 Maziúa 73
 M'Banza Kongo 30, 240, 268, 306, 310, 322, 332,
 zob. też São Salvador do Congo
 Mbororé 35
 M'Bridge, rz. 274, 307, 310, 371, 372
 Mecubúri 97
 Medyna 26
 Mekka 26
 Meksyk 31
 Menongue 243, 427
 Merca 28
 Meripo 97
 Mestizo, senzala 259
 Mesurado, przyl. 23
 Metangula 205
 Miconge 380, 385, 387
 Mikindani 90, 91
 Mikronezja 133
 Milando 259, 262
 Milange, lotnisko 222
 Minas Gerais, dystr. 34, 40
 Minho, dystr. 61, 89, 103
 Mipinda, ob. szkol. 391
 Misiones, dystr. 35
 Missombo 427
 Moçambique, w-a 72
 Moçâmedes, dystr. 242, 248
 Moçâmedes, m. 59, 78, 195, 238, 242, 243, 245,
 248, 253, 375, 465, *zob. też* Namib
 Mocímboa da Praia 93, 99
 Mocímboa do Rovuma 84, 90, 91, 94, 95
 Moco, góra 238
 Modibou 362
 Mogadiszu 28
 Moluki 28, 33, 64
 Mombasa 33
 Mongatombe 309
 Mongua 81
 Monrovia 23
 Montepuez, lotnisko 222
 Monte Real 219, 222
 Montes das Flores 118
 Montes Macolos 94, 96
 Montes Oizulos 96
 Montijo 222
 Montijo, lotnisko 224
 Moremi, park narodowy 236
 Mormugão 72
 Morro de Môco, góra 236
 Moskwa 137, 142, 161, 170, 176, 355, 384, 435,
 473
 Mossuril, zatoka 28
 Moxico, dystr. 238, 239, 244, 248, 282, 363, 396,
 397, 402, 408, 410, 459, 480
 Mozambicki, Kanał 28, 59
 Mozambik 7, 9–11, 13–15, 19, 26, 28, 33, 45, 46,
 48, 49, 53–57, 59–61, 64, 66, 67, 70, 72, 76–
 78, 81, 83–85, 89–98, 100–102, 104, 106,
 112, 114, 118–120, 129, 134, 173–181, 185,
 186, 188, 201, 205, 212, 213, 218, 221, 222,
 224, 225, 244, 246–248, 250, 254, 256, 259,
 273, 277, 292, 328, 331, 358, 413, 458, 459,
 461, 462
 Mozambik, port 72
 Mozambik Portugalski 162
 M'Pala 308
 Mtarica, *zob.* Chirumla
 Mualoge, rz. 418
 Muangai 393
 Mububas 243
 Mucaba 274, 279, 280, 281
 Mucondo 274, 296, 344
 Mucuba 367
 Mucula 308

- Mucusso 104
 Mucussuege 422, 437, 440, 441
 Mueda, lotnisko 222
 Muembe 97
 Mufupo, wzg. 418
 Muhombo 411
 Muié 437, 451
 Muíte 97, 98
 Mulele 378
 Mumbué 418
 Munhango 397, 402, 471
 Murmańsk 118
 Muskat 27
 Musoma 174
 Mussuba, rz. 46
 Mutanda 420
 Mutumbo 418
 Muturara, lotnisko 222
 Muxuluando 274, 296
 Mweru, jez. 46
 Nacala 178, 205, 222
 Nagar Haveli 58
 Nagasaki 28, 31
 Nagomano 94
 Nambuangongo 272, 274, 277, 295–297, 299–301, 305, 310, 358, 372
 Nambuangongo, Ludowa Sowiecka Republika 295
 Namib 243, *zob. też* Moçâmedes
 Namib, dystr. 78, 238, 241, 321, 363
 Namibia 59, 83, 133, 162, 177, 178, 181, 182, 234, 236, 239, 394, 402, 425, 459, 469, 478
 Namibii, Republika 162
 Namib, pustynia 241
 Namirrue 100
 Nampacheco 95
 Nampla 205
 Nampula 195, 222, 223, 277
 Nangade 91, 94
 Nangadi, posterunek 90
 Nanguar 94, 95
 Nankin 176
 Naqui 253
 Natobe 305
 Naulila 78, 80
 Nauru 118, 133
 Nawietrzne, Wyspy 153
 N'dgiva, kraal 83
 Ndongo, królestwo 29, 33
 Neapol 155
 Negage 243, 273, 277, 286, 292, 293, 294
 Negage, lotnisko 220, 274, 275, 276, 281, 298
 Negomano 94, 95, 96
 Nepal 124
 Nevala 90, 91
 New Jersey 371
 Ngani, jez. 236
 Ngoyo, królestwo 237
 Nhamacurra 99
 Niasa, jez. 73, 87, 90, 213
 Niemcy 39, 52, 54, 55, 60, 61, 68, 70, 72–74, 85, 102, 106, 115, 117, 118, 124, 137, 172, 190, 202, 208, 212, 234, 236, 245, 252, 325, 463
 Niemiecka Afryka Południowo-Wschodnia 52, 54
 Niemiecka Afryka Południowo-Zachodnia 51, 52, 54, 78, 133, 182, 236
 Niemiecka Afryka Wschodnia 51, 84, 95, 96, 172, 236, *zob. też* Tanganika, Tanzania
 Niemiecka Nowa Gwinea 133
 Niemiecka Republika Demokratyczna 362
 Niemieckie Samoa 133
 Niemiec, Republika Federalna, *zob.* Niemcy
 Nieuve, Republika 51
 Nigeria 130, 160, 267, 425
 Niger, rz. 23
 Nil, rz. 23, 134
 Ninda, rz. 447
 Ningbo 28
 N'Kamba-Jeruzalem 258
 Nogui 272
 Norfolk 435
 Normandia 163, 368
 Norte Malanje, dystr. 286
 Norwegia 158, 285, 410
 Nova Freixo 222
 Nova Lamengo 194, 220

Nova Lisboa 194, 195, 239, 243, 248, 250, 277,
287, 303, 401, *zob. też* Huambo
Nova Lisboa, lotnisko 220
Novo Redondo 243, 247
Nowa Funlandia 29, 116
Nowa Gwinea, *zob.* Papua Nowa Gwinea
Nowa Holandia 34
Nowa Zelandia 133
Nowe Państwo 9, 101, 102, 105, 108, 110–114,
123, 127–129, 150, 159, 184, 227, 257, 283,
329, 436
Nowy Jork 128, 134, 150, 268, 356
Nowy Świat 31, 35, 166
Nóqui 272, 309, 323, 333, 334, 343
N'Riquinha, lotnisko 220
Nuevitas 362
Nyasaland 76, 162, 176, 178, *zob. też* Rodezja
Północna; *zob. też* Malawi

Odesa 362
Oecussi, enklawa 60, 64
Oio 50
Oizulos 97
Okawango, rz., *zob.* Cubango, rz.
Olivenza 106
Oman 27, 172
Ondjiva 243, 425
Oran 360
Orania, Wolne Państwo 83
Orapa 181
Ormuz, cieśnina 26, 27, 33
Ormuz, Królestwo 27
Oshakati 460
Osumi, wyspa 28
Oświęcim 106
Ota 222
Outjo, dystrykt 78
Owamboland 182, 183, 394, 460
Owimbunduland 355, 393
Oxford 181

Pacaças, baza MPLA 365
Pacyfik, *zob.* Spokojny, Ocean

Pakistan 23, 129, 138
Palau 61
Palestyna 133
Palma 87, 90, 91, 93
Panama 362
Panambí 35
Panamski, Kanał 65
Pango Aluquem 302
Państwo Afryki Zachodniej, *zob.* Angola
Państwo Indyjskie, *zob.* Indie Portugalskie
Państwo Środka, *zob.* Chiny
Papua, *zob.* Nowa Gwinea
Papua Nowa Gwinea 27, 61, 118, 160
Papui, Terytorium 160
Pará 41, 42
Paryż 49, 68, 106, 129, 133, 134, 165, 166, 191,
254, 286, 290
Pedra do Feitiço 311
Pedra Verde, wzg. 204, 295, 300, 301, 304, 305, 318
Pekin 174, 176, 254, 355, 384, 393
Pemba, *zob.* Porto Amélia
Penamacor 193
Pereira de Eça 243, 248, 425, *zob. też* Ondjiva
Pernambuco 30, 34, 42
Persja 27
Perska, Zatoka 27, 28
Peru 31
Pico, wyspa 116
Pinar del Río 361
Pingano 274
Pingo 306, 307
Pirenejski, Półwysep 39
Playa Giron 360
Pointe-Noire 171, 245, 306, 362
Polska 7, 14, 124, 163, 185, 230, 246, 360
Polska Ludowa, *zob.* Polska
Południowej Afryki, Republika 59, 130, 139,
162, 163, 176–178, 180–183, 202, 234, 236,
268, 368, 375, 402, 403, 425, 426, 457–462,
464, 475, 478, *zob. też* Związek Południowej
Afryki
Południowej Afryki, Związek 51, 59, 83, 133,
176, 181, 182

- Południowoafrykańska, Republika, *zob.* Transwal
 Południowoafrykańska, Unia 78, 84, 106
 Ponta Delgada (Azory) 58, 72, 117, 194, 203, 260
 Ponta Vermelha 383
 Ponte de Onzo 300
 Ponte do Dange 296
 Ponte Freitas Morna 309
 Popa, wodospady 236
 Portalegre 192
 Portela 223
 Port Everglades 148, 152
 Porto 19, 39, 41, 72, 73, 103, 146, 192, 193, 202, 221, 229, 435
 Porto, wyspa 116
 Porto Alexandre 242
 Porto Amboím 242, 243, 253, 473
 Porto Amélia 78, 84, 85, 90, 95, 97, 98, 195, 205, 212, 277
 Porto Grande de Bengala 27
 Portoryko 156
 Porto Santo 186
 Porto Santo, wyspa 221
 Port Said 71
 Portugalia 7, 8, 9, 10, 14, 15, 19, 22, 61, 115, 118, 184, 185, 188, 201, 269, 270, 273, *zob.* *passim*
 Portugália, lotnisko 220
 Portugalii i Algarve, Królestwo 40
 Portugalska Afryka Południowo-Wschodnia 53
 Portugalska Afryka Wschodnia 186, *zob.* *też* Mozambik
 Portugalska Afryka Zachodnia 186, *zob.* *też* Angola
 Portugalskie Państwo Indii, *zob.* Indie Portugalskie
 Północnego Borneo, Królestwo, *zob.* Malezja
 Praga 355
 Pretoria 180, 182, 457, 459
 Província ultramarina, *zob.* Zamorze
 Prusy 52
 Przylądkowy, Kraj 181
 Puerto Rico 153
 Puerto Rico (Angola) 308
 Pug 174
 Pułtusk 127
 Pundanmar 91
Q
 Quanza Norte 286
 Qubangui-Chari, *zob.* Środkowoafrykańska, Republika
 Queiras 193
 Quela 260, 261, 262
 Quelimane 45, 55, 57, 99, 100, 277
 Quelo 308
 Queluz 193
 Quembo, rz. 456
 Queso 305
 Quibala 309, 310, 334, 473
 Quibala Norte 326, 327, 334, 335, 388
 Quibaxe 301
 Quicabo 296, 323, 326
 Quidah 186, *zob.* Ajudá
 Quifangondo 268
 Quifusse-Canacassala 352
 Quijoão 326
 Quilon 27
 Quimanoxe-Quifuta 352
 Quimbele 292, 294, 346, 445
 Quinzau 308, 309
 Quiongo, Trójkąt, *zob.* Kionga, Trójkąt
 Quipedro 293, 295, 297, 299–301, 305, 307, 341, 342
 Quipondo 307
 Quissacala 296, 300, 301, 305
 Quitapa, placówka 432
 Quitexe 272, 274, 295, 341, 344
 Quiunenes, wzgórze 326, 327
 Quixico 299
 Quizele 299
R
 Rabat 169, 343
 Raka, Zwrotnik 23, 125, 359
 Ras Nawazibu, *zob.* Białe, Przylądek
 Rawenna 323
 Rawenna, prowincja 323
 Recife 34, 40, 158
 Reine do Congo, *zob.* Kongo, królestwo

- Reunion 49, 176
 Rio de Janeiro 40, 41, 43, 117, 156, 221
 Rio de Oro, *zob.* Złota Rzeka
 Rio do Ouro, *zob.* Złota Rzeka
 Robertsfield 221
 Roçadas 415
 Roça Filomena 300
 Roça Maria Manuela 305
 Roça Santarém 305
 Rochester 477
 Rodezja 138, 162, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 244, 366, 368, 403, 425, 459, 461
 Rodezja, Południowa 130, 176, 178, 354, *zob. też* Zimbabwe
 Rodezja, Północna 162, 176, 177, 234, 354, *zob. też* Zambia
 Rodezja, Północno-Wschodnia (protektorat) 234
 Rodezja, Północno-Zachodnia 57
 Rodezji i Nyasalandu, Federacja 176, 234, *zob. też* Malawi, Zambia, Zimbabwe, Nyasaland, Rodezja, Rodezja Południowa, Rodezja Północna
 Roi 321
 Roliça 39
 Rosja 69, 117, 124, 132, 133, 138, 139, 142, 149, 162, 170, 174, 179, 204, 253, 269, 355, 360, 389, 393, 410
 Rostock 70
 Rovuma, rz. 51, 54, 73, 85, 87–95
 Rowama (Rovama), rz., *zob.* Rovuma, rz.
 RPA, *zob.* Republika Południowej Afryki
 Ruanda 133
 Rufija, rz. 91
 Rumunia 124
 Rundu 459
 Ruo, rz. 55
 Ruracungo, lotnisko 222
 Rwanda 106, 169
 Rzeczypospolita, *zob.* Polska
 Rzesza, *zob.* Niemcy
 Rzym 270
 Rzymska, Republika 112
 Sacandica 293, 332, 334
 Sacavém 193
 Sá da Bandeira 194, 195, 242, 243, 248, 250, 287, 303, 321, 425
 Sahara 469
 Sahara Hiszpańska, *zob.* Sahara Zachodnia
 Sahara, pustynia 190, 239
 Sahara Zachodnia 22, 23, 130, 221
 Sahel 139
 Sailsbury 179
 Saint-Étienne 133
 Saint Lucia, wyspa 153
 Sal, wyspa 196, 220
 Sala 22
 Salazar 242, 247, 286, 293, 368
 Salisbury (Rodezja) 177, 425, 457
 Salo, Republika 323
 Salum, rz. 23
 Salvador de Bahia 39
 Salvador, dystr. 42
 Samba Cajú 293
 Samoa 118, 133
 San António do Zaire 242, 243
 Sanda Massala 380, 386
 Sandando 418, 474
 Sanda Placini 386
 Sandfontein 83
 Sanga Mongo 385, 387, 388, 390
 Sanga Planície 383
 San Ildefonso 42
 San Juan 156
 Sankuru, rz. 170
 Santa Comba Dão 112
 Santa Cruz 294, 445
 Santa Eulália 352
 Santa Isalbe 279
 Santa Margarida 192, 193
 Santa Maria, wyspa 116, 118
 Santana, lotn. 117
 Santarém 193, 194, 462
 Santiago, wyspa 112
 Santo António do Zaire 205, 253, 272, 293, 308, 310, 311, 333, 334

- Santos 148
 Sanza Pombo 294, 445
 São João Baptista de Ajudá, fort, *zob.* São João Baptista, fort
 São João Baptista, fort 37, 48, 49, 186
 São Jorge, wyspa 116
 São Lourenço, wyspa, *zob.* Madagaskar
 São Miguel, twierdza 265
 São Miguel, wyspa 116, 117, 322
 Sao Nicolau, obóz 465
 São Paulo 29, 35, 47, 371
 São Salvador do Congo 240, 247, 293, 305, 308, 310, *zob.* M'Banza Kongo
 São Tomé, *zob.* Wyspa Świętego Tomasza
 São Vicente, m. 29, 30. *Zob. też.* São Paulo
 São Vicente, wyspa 72, 196, 205
 Saragossa 26, 28
 Sarajewo 68
 Sarawaku, Królestwo, *zob.* Malezja
 Sardynia 116
 Sasabra 73
 Saurimo 243
 Sazaire 308
 Sefu 272
 Selbi-Phikwe 181
 Senegal 13, 23, 49, 134, 138, 141, 159, 162, 163, 164
 Senegalu, Republika, *zob.* Senegal
 Senhora da Hora 326
 Serenissima, *zob.* Wenecja
 Serpa Pinto 238, 243, 248, 425, 451, 459, *zob. też.* Menongue
 Serpa Pinto, lotnisko 220
 Serra de Canda 274, 295, 305, 307
 Serra Mecula 94, 95, 96
 Serras de Cananga 274
 Seszele, wyspy 27, 174, 176
 Sete Curvas 296
 Sétif 136
 Setúbal 72, 193
 Shimbra Kure 29
 Shire (Chire), rz. 57
 Shire (Chire), wyżyna 55
 Shoreham 212
 Sierra Leone 23, 50
 Sikongo 418
 Silva Porto 243, 250, 277, 284, 451, 463, 464, 465, 469, 470, 471, 473, *zob. też.* Kuito
 Silva Porto, lotnisko 220
 Silva Porto (ob. Cuíto) 248
 Simulambuco 237
 Sintra 105, 221
 Słoni, Wyspa 51
 Sobi e Chissambo 425
 Sokotra 27
 Solor 60
 Solvador, lotnisko 220
 Solwezi 399
 Somalia 425
 Somaliland 29
 Songo 272, 310
 Songololo 372, 378
 Soyo, *zob.* San António do Zaire
 Spa 106
 Spokojny, Ocean 52, 118, 121
 Stanleyville 169, 170, 268, 405
 Stany Zjednoczone 43, 46, 50, 60, 112, 115, 117, 120, 124, 125, 131–133, 135, 136, 141, 148, 152, 155, 156, 157, 161, 163, 165, 166, 169, 178, 186, 188, 213, 252, 268, 269, 275, 283, 285, 355, 386, 399, 429, 477
 Stany Zjednoczone Afryki 139, 141
 Stany Zjednoczone Afryki Łacińskiej 141
 Stary Kontynent, *zob.* Europa
 St. Eulália, lotnisko 220
 Strängnäs 408
 Suai 66
 Suazi 181
 Suazi, Królestwo 51, 181
 Sudan 129, 138, 139, 141, 234
 Sudan Zachodni 164, *zob. też.* Mali
 Sudi, zatoka 91
 Sueski, Kanał 65
 Sumbe, *zob.* Novo Redondo
 Sumbi 362
 Suwazi, Królestwo, *zob.* Swaziland
 Swaziland 163

Syjamu, Królestwo 27

Syria 129, 133

Szaba, *zob.* Katanga

Szczecin 230

Szkieletów, Wybrzeże 238

Szwajcaria 125, 355, 402

Szwecja 125, 267, 270, 400, 410

Środkowoafrykańska, Republika 141, 171

Śródziemne, Morze 26, 125

Tabor, jez. 90

Tag, rz. 28, 39, 53, 59, 88, 101, 109, 114, 206, 216, 224

Takula, pole roponośne 383

Tancos 193, 222–224, 424, 477

Tando Zinze 385

Tanegashima 28

Tanganika 84, 100, 133, 162, 172–174, 246, *zob. też* Tanzania

Tanganika, jez. 361

Tanganiki i Zanzibaru, Republika 162, 173

Tanganiki, Republika 173

Tangasseri 27

Tanger 21, 33, 158, 221

Tanvo 308

Tanzania 54, 93, 159, 172–176, 181, 236, 244, 393, 425, 430, *zob. też* Tanganika

Tanzanii, Zjednoczona Republika 162, 173

Tanzo Zinze 382

Tarrafal 196

Tarrafal, obóz 109, 112

Tavira 193

Teixeira da Silva 243

Teixeira de Sousa 243, 244, 397, 398, 399, 400, 401, 438, 440, 444, 454

Teixera de Sousa, lotnisko 220

Tembo Aluma 259

Tenente Valadim, lotnisko 222

Tenke 244

Terceira, wyspa 116, 117, 118, 147

Terras do Fim do Mundo, *zob.* Moxico, distr.

Terres Novas 192

Tete 45, 46, 195, 205, 222, 223, 277

Tibi 362

Timor 15, 27, 33, 34, 60, 64–66, 113, 119–121, 123, 126, 150, 196

Timor Portugalski 64, 66, 118–120, 123, 126, 205

Timor Português, *zob.* Timor Portugalski

Timor Wschodni 37, 64, 68, 96, 118, 121, 186, 208, 212

Timor Zachodni 119

Tinhosa Grande Tinhosa Pequena 143

Tite, lotnisko 220

Togo 52, 133, 169

Tokijska, Zatoka 121

Tokio 120, 121

Tomar 21, 75, 192

św. Tomasza, Wyspa 33, 96, 142, 143, 144, 145, 166, 205, 220, 221, 245, 248, *zob. też* Wyspy Świętego Tomasza i Książęca

św. Tomasza i Książęca, Wyspy 24, 37, 49, 64, 109, 134, 142, 143, 145, 147, 186, 205, 219, 220, 248, 250

Tomboco 309, 310

Topo do Piri 305

Torbay 477

Tordesillas 25, 28, 31

Torres Verdas 229

Toto 272, 305, 310

Toto, lotnisko 220

Tours 163

Tramagal 190, 334

Transjordania 133

Transjordanii, Emirat 129

Transwal 51, 61, 83

Tras-os-Montes 103

Trynidad 131, 136, 154

Tsingtao 119

Tundur 93

Tunezja 129, 139, 267, 270, 336, 343, 345, 354, 355

Tunis 140, 256, 343

Turcja 27, 124, 125

Tygrysów, Zatoka 45, *zob. też* Zatoka Wielkiej Ryby

Úcua 273, 274, 284, 295, 300, 301, 305, 333, 369
 Uganda 169, 174, 402
 Uige, dystr. 239, 247, 274, 286, 322, 363, 385, 441, 480
 Ultramar, *zob.* Zamorze
 Umpulo 418, 442, 467
 Union Française, *zob.* Francuska, Unia
 Urugwaj 37, 42
 USA, *zob.* Stany Zjednoczone

Vale de Zebro 214, 216
 Vale do Loge 305
 Vale do Loma 301
 Vale Loge 332
 Valombo, obóz 427
 Vendas Novas 193
 Verissimo Sacramento 408
 Vermela Fora, wyspa 186
 Verson 163
 Viana do Castelo 89, 105
 Victoria Falls 177
 Vila Cabral 195, 222, 277
 Vila do Castelo 192, 193
 Vila do Porto 118
 Vila Luso 442
 Vila Nova de Gaia, *zob.* Gaia
 Vila Pery 195, 222, 277
 Vila Pimpa 341
 Vila Real 192
 Villa Cisneros 221
 Vimeiro 39
 Viseu 21, 112, 192
 Vista Alegre 274, 279
 Volunguelo, rz. 437
 Wadi az-Zahab 23
 Walencja 25
 Walvis Bay 84
 Warszawa 230
 Wassoulou, Imperium 164
 Waszyngton 117, 124, 137, 155, 158, 170, 283, 402, 457
 św. Wawrzyńca, Zatoka 29
 Wenecja 19, 20, 21

Wenecka, Rzeczpospolita, *zob.* Wenecja
 Wene wa Kongo, *zob.* Kongo, królestwo
 Wenezuela 146, 147, 149, 150, 152
 Węgry 124, 393
 Wielka Brytania 30, 34, 37, 38, 42, 43, 47, 50, 51, 53, 55–57, 60, 61, 68–72, 73, 76, 112, 114, 117, 124, 129–131, 133, 134, 136–138, 153, 155, 156, 160, 162, 163, 173, 174, 176, 178, 179, 185, 186, 208, 212, 213, 215, 234, 236, 286, 322, 368
 Wielkiej Ryby, Zatoka 45
 Wietnam 10, 343, 393, 418
 Wietnamu, Republika 129
 Wietnamu, Republika Demokratyczna 129
 Wiktorii, Jezioro 174
 Windhoek 245
 Windhuk 84
 Windsor 61
 Wismar 362
 Wissmanna, Zatoka 93
 Włochy 124, 234, 285
 Wspólnota Brytyjska 94, 98, 176, 177
 Wybrzeże Kości Słoniowej 165
 Wysp Świętego Tomasza i Książęcej, Republika 145

Xamavera, misja 429, *zob. też* Cuango Cubango
 Xá-Muteba 260

Ypres 74

Zadi, rz. 274

Zair 169, 171, 234, 237, 256, 268, 364, 378, 383, 391, 396, 399, 409, 412, 420, 424, 441, 444, 446, 479, *zob. też* Demokratyczna Republika Konga (DRK)
 Zaire, dystr. 239, 247, 326, 333, 363, 371, 385, 480
 Zala 305, 341, 358, 359
 Zala Baixo 385
 Zambezi, rz. 45, 55, 57, 60, 175, 213, 236, 239, 253, 396, 422
 Zambia 46, 54, 57, 59, 104, 139, 162, 172, 173, 176–181, 234, 238, 239, 244, 360, 366, 370, 379, 383, 385, 393, 394, 396–401, 409, 410,

- 415, 417, 418, 420, 426, 430, 431, 442, 451,
452, 454, 459, 463, 475, *zob. też.* Rodezja
Północna
- Zamorze 15, 30, 34, 46–49, 58, 59, 113, 124, 129,
137, 162, 184, 188–190, 191, 194, 206, 208,
216, 218, 222, 247, 256, 273, 281, 282, 283, 286,
290, 292, 311, 337, 340–342, 354, 359, 368,
384, 392, 413, 415, 425, 428, 438, 443, 450, 470
- Zanza Coma 307
- Zanzibar 51, 162, 172–175, 236, 272
- Zemba 325, 326, 344
- Zenza do Lucala 293, 382
- Zenza, rz. 333, 367
- Zielonego Przylądka, Wyspy 23–25, 34, 37, 47,
72, 81, 109, 112, 114, 115, 117, 142, 144, 186,
205, 212, 219, 220, 275, 475
- Zielony, Przylądek 23
- Ziemia Cesarza Wilhelma 61, 118
- Ziguinchor 46, 49
- Zimbabwe 54, 57, 59, 162, 176, 179, 180, 425,
461, *zob. też.* Rodezja; *zob. też.* Rodezja Po-
łudniowa
- Zjednoczona Republika Arabska 139
- Zjednoczone Królestwo, *zob.* Wielka Brytania
- Zjednoczone Królestwo Portugalii, Brazylii i Al-
garve 40
- Zjednoczone Prowincje La Platy 42
- Zjednoczone Prowincje Niderlandów 30, 31
- Złota Rzeka 22, 23
- Złote Wybrzeże, *zob.* Ghana
- ZPA, *zob.* Południowej Afryki, Związek
- ZSRS, *zob.* Rosja
- Związek Radziecki, *zob.* Rosja
- Związek Sowiecki, *zob.* Rosja